

MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE.

TÖBBEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTIK

BARÁTH FERENCZ és BÖHM KÁROLY.

III. ÉVFOLYAM.

2. FÜZET.

1884. MÁRCIUS.

Megismeritek az igazságot, és az igazság
szabadokká téssen titeket.

János VIII. 3 2

TARTALOM:

1. Ulrici Hermann halálára. — Carrier M. után *Dr. Buday József.*
2. A szabadság némely korlátairól. — *Bokor József.*
3. A nő. — Harmadik közlemény. — *Dr. Bihari Péter.*
4. Értesítő. Böhm Károly. Az ember és világa. I. rész.
Bírálja *Schmitt Jenő.*
5. A philosophiai folyóiratokból.
6. Újabb philosophiai művek.

BUDAPEST.

A SZERKESZTŐK TULAJDONA.

1884.

A »Magyar Philosophiai Szemle« megjelenik kéthavi füzetekben, tehát évenként összesen hat füzetben, legalább 30 ivnyi tartalommal.

A »Magyar Philosophiai Szemlét« a Magyar Tudományos Akadémia támogatja ugyan, de a lap szellemi irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

Előfizetési ár: egész évre **5 forint**. Egyetemek, theologiai intézetek s egyéb felső iskolák hallgatói, ha ellenőrizve történik az előfizetés, személyök részére évenként **3 forinttal** fizethetnek elő.

Minthogy ez évfolyamot már maga a szerkesztőség **adja ki**, azért a folyóirat **szellemi** (dolgozatok s egyéb tudósítások) és **anyagi részét (előfizetések, reclamatiók stb.)** **illető mindennemű küldemények a szerkesztőséghez** (*Böhm Károly, Deák-tér 4. sz., evang. főgymnasium*) intézendők.

Felelős szerkesztő: **Böhm Károly**.

Társszerkesztő: **Baráth F.**

 Lapunk tisztelt előfizetőit tisztelettel felkérjük, hogy ez évre vonatkozó előfizetésüket mielőbb eszközölni sziveskedjenek.

Megjelent és **KÓKAI LAJOS** könyvkereskedésében (IV. Károly-utca 1.) kapható:

AZ EMBER ÉS VILÁGA.

PHILOSOPHIAI KUTATÁSOK.

Irta:

BÖHM KÁROLY,

ev. főgymn. tanár.

ELSŐ RÉSZ:

DIALEKTIKA VAGY ALAPPHILOSOPHIA.

Ára: 3 frt.

E napokban hagyja el a sajtót:

LOGIKA

AZAZ

GONDOLKODÁSTAN.

KÖZÉPISKOLÁK HASZNÁLATÁRA

irta:

Dr NEMES IMRE.

Ára 1 frt.

Budapest 1884. Nyomatott Kunosy Vilmosnál.

WEISZMANN TESTVÉREK könyvkiadóhivatalában megjelent és minden hazai könyvtárus által megrendelhető:

Dr SZALAY JÓZSEF

A

MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

Történelmi mű arc- és csataképekkel, levelek hasonmásaival és térképekkel.

Egy eszedv óta lakjuk a földet, melyet hasánknak nevezünk. E nagy idő leforgása alatt tömérdek csapás érte nemzetünket; sokszor megfogyatkoztunk számban és erőben, sokszor állottunk a sir szélén, de a magyarok istene, őseink karja és bölcsesége mindannyiszor megmentett bennünket a végső bukástól.

Eser éves történetünknek minden lapja, minden betűje, egy-egy példa, egy-egy tanúság ránk nézve. Megállottuk a sarat a csaták véráztatta téerein, nem csüggedtünk el a leveretés nehéz napjaiban, s a múltl erőszak, jogtalanság megfosztotta nemzetünket: mindenkor visszaszereste az ész, az okosság, a súlyos állapotokkal megalkudni tudó bölcseség.

Azt hisszük tehát, hogy minden értelmes magyar embernek első kötelessége megismerkedni hazája történetével. Mert ha az édes anyatejjel magunkba szívjuk is mindnyájan a hazaszeretetet, de ez a szeretet csak akkor izmosul forró, tántoríthatatlan ragaszkodássá, ha nemzetünk történetéből látjuk a felénk intő példákat: ha megismerjük a nagy Hunyadiakat, a Zrínyiek lelket emelő önfeláldozását, a Bethlenek ügyes politikáját, a Rákócziak magasatos honszerelmét.

Nemzetünk viszontagságos multját sok becses mű tárgyalja, tudósaink napról-napra több, eddig homályban volt lapjára deritenek buzgó kutatásaik alapján új fényt, de nincs oly mű irodalmunkban, mely mind ezen kutatások felhasználásával, de mégis önálló itélettel, egyszerű, világos nyelven, népies előadásban beszélne el történetünket.

A teljes mű 3 nagy 8-ad tivrétű kötetből áll és díszes táblákba kötve 17 forintért kapható; de azért 30 kros füzetekben is folyton rendelkezésre áll.

ULRICI HERMANN.

(Nekrolog.)

Január 14-én, a korunk philosophiai mozgalmáiban hatalmas szerepet játszó Ulrici H. befejezte tudós, tevékeny életét. Halálát Magyarországon is nem egy tanítványa gyászolja. 1806-ban márc. 23-án Alsó-Lausitzban, Pfortenben született. Gymnasiumi tanulmányait Lipszében végezte el, hová atyját postahivatalnokká nevezték ki. 1824-ben atyja kívánságára a jogot tanulta Halleban és Berlinben, de csakhamar hajlamait követve, a philosophiára és a költészet tanulmányozására adta magát. Az antik historiographiáról egy kritikai munkát írt, mely Humboldt Vilmos tetszését is megnyerte és melylyel Berlinben habilitáltatta magát. Majd néhány tetszésre talált novellát írt, de csakhamar belátta, hogy a költészet terén inkább rendelkezik a theoriában otthonos kritikusként boncolgató tehetségével, mint a költőnek teremtő phantasiájával és a hellen költészet történetének megírásához fogott. Két kötetes munkájában a görögök eposát s lyráját fejtegette. Szerinte az epos a külvilágot, a lyra a belvilágot tükrözteti le, a kül- és belvilág tényezőinek összműködése pedig az ember életét alkotja, melyet a drámának kell elővarázsolnia. Ez ifjúkori műve, bár philologiai alaposság tekintetében Bernhardy, az előadás könnyűségét tekintve pedig Müller Otfried munkája mögött marad, mégis sok tekintetben nevezetes — irányai és elvei miatt. Ulrici, bár Homerost, Sapphot, Pindarost s a többi görög költőt aesthetikailag kellően méltatja, mégis inkább a görög költészetet egészében tekinti. A görög nép történetének és szellemének természetéből igyekszik a hellen költészet sajátosságait s fejlődését levonni, továbbá a költészetet sem tekinti elszigetelten, hanem a költészet, az állam, a vallás és a philosophia szerinte egy és

ugyanazon eszmének, mint organismusnak különböző ágazatai. Az igazság kriteriuma a szép harmonikus megjelenése s az említett organismus is csak akkor igaz, ha ágazatai szép harmoniában jelennek meg. — A költészet nem a természet utánzata, hanem az isteni nyilatkozata az emberben; az embernek azon szellemi ereje, melynél fogva a természetben és benne jelentkező istenét felfogni s annak kifejezést adni képes. Est Deus in nobis, agitante calescimus illo. — Ulrici egész eszmevilága, lelkének telje, összes gondolkodása az isteneszmét uralja. Ő az isteneszme bölcsésze. »A művészet a végtelent, az istenit egyes jelenetekben állítja elő; a philosophia az egyes dolgot a végtelen, az isten-eszme szempontjából nézi; a vallás mindkét irányt összesíti, a midőn a végtelent az egyes dolgokban szemléli s az egyes jeleneteket pedig a végtelenhez, az istenihez való viszonyában érzi s a kedély által tudja.« Szerinte a kedély tudása — a hívés.

Ulrici e munka előszavát már mint hallei tanár írta. Halleba 1834-ben hivatott meg, mint rendkívüli tanár. E minőségben sokáig működött, mert csak a 60-as években neveztetett ki a philosophia- és a művészettörténetének tanárává. Halleban megnősült; neje csak néhány év előtt halt meg; még életében megnősült fia és férjhez ment leánya. Halleban családi életének csendes boldogságát nagyban emelte azon tisztelet és ragaszkodás, melylyel a polgárok iránta viseltettek. Ugy tekinték őt, mint a legelsőt a polgárok között. 1847-től fogva, a Fichte által alapított philosophiai folyóiratot szerkesztette, melybe különféle tudományos cikkeket írt, de eredeti elveihez rendületlenül ragaszkodott és bízott műveinek bár lassu, de annál biztosabb sikerében. Szóbeli előadása ép ugy, mint irálya nem volt lendületes és elragadó; az olvasótól vagy hallgatótól komoly együttmunkálkodást kívánt; mindenekfölött világosságra és bebizonyított igazságra törekedett. Egy helyen így szól: »Lemondottam minden szellemes ötlettről, pointek-, antithesisekről, combinatiókról és a beszéd minden sallangjáról, cicomájáról. Az igazság egy szikrája, a még oly régi gondolatnak egy új, erős alapja a tudományra nézve sokkal értékesebb, mint a csillanó, sistergő szellemi villámok egész tűzi játéka, mely rövid világitás után csak annál nagyobb sötétséget hagy hátra.«

1839-ben kiadta Shakespeareról szóló tanulmányát, melyben ifjui enthusiasmmal, de a bölcselő kutatásaival, a szigorú erkölcsiség és a kereszténység elvei alapján igyekszik definiálni a dráma fogalmát. 1839-ben bővítve kiadá újra e munkáját, melyben az angol dráma történetét vázolja és Shakespearének költészetét, mint annak tetőzetét mutatja be. A 3. kiadásban tetemesen megnagyobbodott műve józanul alábbhagy a föltétlen Shakespeare bámulattal s e nagy költő egyes műveinek értéke között különbséget tesz, a mint kell is tenni oly költőnél, ki a meglevő példányok tanulmányozásával fejlődött ki s kinek igen sokszor gyorsan kellett a színház számára dolgoznia. Ulrici e munkájában a drámáról, a sorsról és a szabadakaratról, az erkölcsi világrendről, az isteni gondviselésről, a tragikumról, humor- és komikumról, továbbá a tragikai és komikai jellemekről, az egyéniségről és a típusokról oly gondolatokat közöl, melyeket minden aesthetikusnak beható tanulmány tárgyává kell tennie. Gervinusnak, Kreyssignek, Bulhauptnak Sh.-re vonatkozó művei sok tekintetben Ulrici könyve által világíttatnak meg. Ulrici szerint Sh. nagysága nem pusztán a drámai költészetre való kitünő rátermettségén, hanem személyes jellemének magván, s ép oly mélyen erkölcsös, mint magasan költői világnézetén nyugszik. Ulrici e műve folytán a német Sh.-társaság elnökévé választatott meg s mint ilyen az ujonnan kiadott s kibővített Schlegel-féle Shakespeare-fordításokhoz az előszót írta meg. 1846-ban kiadta »Abhandlungen zur Kunstgeschichte als praktische Aesthetik« című művét, melyben főleg az egyházi építészetet és a festészet nagy mestereit jellemzi. Az egyes művészeknél az egyén jellemének lényegét, élet- s világnézetét kutatja és ezekből igyekszik művészetükre fényt vetni. Kár, hogy az egyes költők műveinek értékmeghatározására tulzottan a Shakespeare-féle mérveesszót alkalmazza.

Nem tekintve az egyetemi tanársággal járó kötelmeket s hivatalos működési körét, már a fentjelzett munkák is tevékeny életéről tanuskodnak s bizonyítékai egy sajátosan gondolkodó s kutató, buvárkodó észnek. Mégis e művek nem a tulajdonképeni tevékenységének valának eredményei. Működésének súlypontját ama törekvése képezte, hogy egy tudományos philosophiai rendszert alapítson, mely a természettudományok vívmányaira támasz-

kodva, igyekszik a világ s az emberi organismusról ismereteket szerezni. Oly philosophiát óhajtott létesíteni, mely ismereteinkben megkülönböztesse a mindenkép bebizonyítottat a föltevénytől és mely realis alapon tüntesse föl az eszményit, az erkölcsi elveket, a vallást és isteneszmét. E philosophiának föladata leendett megmutatni, hogy a történelemnek és a természetnek, nemkülönb az ezeket felölelő tudományoknak végcélja a személyes isten, ki mindennek kezdete, végső elve és végső célja. Először is 1841 a Hegel-féle philosophia elvéről és módszeréről egy kritikai munkát ír, melyben mesgyét von ezen, akkor uralkodó iskola és saját elvei között. 1845—46. megjelent terjedelmes műve a philosophia alapelveiről. E munkában az újabb kor gondolkodót, Cartesiustól kezdve a jelenben élőkig veszi vizsgálat alá s a kifejezett gondolatok tömkelegéből kirostálja a maradandókat, az emberi értelemben szükségkép gyökeredző igazságokat. Saját philosophiájának alapjait lerakta az ismerettheoriájában, melyről *System der Logik* c. s több kiadást ért munkájában értekezik. 1858-ban a vallásról és a hitről adott ki egy dolgozatot, mely előkészítésül szolgált a »Gott und Natur«, »Gott und Mensch« c. munkákhoz, melyek 1868-ban jelentek meg s kibővítve több kiadást, hova-tovább növekvő elterjedést és elismerést értek meg.

— Az ismeret tudományos bizonyosságát szomjazva Ulrici Kanttal és Cartesiussal együtt önmagunkból, saját gondolkodásunkból indul ki. A következő kettős kérdést veti föl: 1. Min alapszik egyes ismereteinknél a bizonyosság és kétségbevonhatlanság, vagyis mit tartunk teljesen bizonyosnak? 2-szor. Hogyan jutunk képzeleteinknek tudatára, vagyis mi módon keletkezik az öntudat? Kétségbevonhatlan az, mi gondolatilag szükségképeni, mit úgy kell s másként nem is lehet gondolnunk. Ez kétféle. Először az, mi gondolkodásunk természetéből, a logikai alapformák- és törvényekből közvetlenül következik s mely nélkül maga a gondolkodás is lehetetlen lenne, vagyis mely a gondolkodás őshatározottságából fakad; — ezen alapszik az idealismus. Vannak azonkívül érzéki észrevevéseink is, érzelmeink, szemléleteink, melyek bennünk keletkeznek, a nélkül, hogy azokat eltávolíthatnók, vagy megváltoztatni képesek volnánk, s melyek mindig hasonló módon jelentkeznek. A bennünk rejlő oksági törvény folytán következtetünk kívülünk létező működő erőkre, melyek

kényszerítő hatalmat gyakorolnak az érzetek és szemléletek bennünk történő szülemelésére s mi az erőkből a tényleg létezők csalhatlan bizonyítékát láttuk és erre alapítjuk a tapasztalást, a realismust. Hol mindkettő összeműködik, hol a gondolatilag szükségképeni, az észből fakadt és az érzet előtt föltolakodó valóság összhangzik — ott van tökéletes tudomány. Tények, törvényekbe való belátás nélkül, a valóság felfogása a nélkül, hogy tudnók észszerű-e — csak fokozatok az igazi tudáshoz, mint azon eszmék, melyeket — mint p. o. az isten, az örökkévalóság és véghetetlenség eszméjét — bár mint szükségképeni előtétet vagy mint a tapasztalás kiegészítőit alkalmazzuk is, mindazonáltal nélkülözik a közvetlen szemlélettől eredt kényszerítő bizonyosságot.

A legnagyobb súlyt Ulrici gondolkodásunknak megkülönböztető tevékenységére fekteti. E tevékenység mivoltának fejtegetése közben az érzetek- és azok keletkezéséről, továbbá az öntudatról figyelemre méltó gondolatokat ad elő. Fölállítja a gondolkodás két legfőbb törvényét: az azonság elvét, mely szerinte elválaszthatatlan az ellenmondás elvétől s az oksági törvényt. Föl sorolja a lét és levés, a mennyiség és minőség, a tér s idő, a lényeg és tünemény, az alap s eredmény, a cél és eszköz kategóriáit, melyek szerinte ép úgy érvényben vannak a külső valóságban, mint a gondolkodásban és befejezi ismerettani kutatásait azzal, hogy az ismeret csak az által lehetséges, mert mint az objectivitas, mint a subjectivitas egy ős lénynek, az egyetemes lét- és életelvnek tevékenységén nyugszanak, mely lény ép úgy áthatja a természetet, mint a szellemet és mindkettőt egymáshoz mérten berendezi.

Ily logikai és ismerettani fejtegetések előzik meg Ulricinak azon munkáit, melyekben empiriai kutatások alapján a természetet és az embert felfogni, az életnek ős okát és célját pedig megállapítani törekszik.

»A természet s annak ismerete — mondja egy helyen — képezi ép úgy a vallásos eszmékre, mint a lét s változás végokát kutató philosophiai buvárkodásokra nézve az alapkövet... Törekvésem: a természettudományok eredményeire, tehát megállapított tényekre egy idealistikus élet- és világnézetet építeni föl. Céloom kimutatni, hogy a lelket a testtel, a szellemet a ter-

mészettel szemben nemcsak önálló lét, hanem még az uralkodási valóban megilleti. A realismusnak s az idealismusnak philosophiám által célbavett valódi kibékítése — minthogy rendszerem egységre törekszik — kifejezve van ez egyszerű mondatban: a realismus hordnoka és organuma az idealismusnak, miként a test hordnoka és organuma a léleknek. « Ulrici a legkitünőbb tudósokat, a csillagászat, a physika, a vegytan s az élettan leghíresebb tankönyveit beszélgeti; megvizsgálja az erőről és az anyagról, a fény- s a hőről, a villamosság-, az atomok-, a föld- és a világalakulásokról szóló theoriákat; megrostálja ezeket, hogy a mindenkép bebizonyítottakat a föltevényektől megkülönböztethesse és hogy kimutathassa, miszerint a természettudomány maga is egy magasabb, idealis elvnek, az istennek föltevését szükségli és hogy oly határokhoz jut, melyeknél kénytelen bevallani, miszerint az anyag s törvényei nem nyújtanak elég magyarázatot p. o. oly tünetmények, oly tények megfejtésére, minők a szabadság, az érzet, a lelkiismeret stb. Ulrici e fejtegetések alapján azon végeredményhez jut, hogy a természet és a természettudomány — a szó igaz értelmében véve — korántsem ellenkezik az erkölcsileg vallásos tudattal, hanem ellenkezőleg egymást gyámoltják, erősítik. Felállítja Ulrici ezután metaphysikáját, mely nemcsak a physikán alapszik, hanem ettől felállítása mintegy követeltetik is.

Ulrici a legnagyobb határozottsággal küzd azonban a materialismus theoriái, a hitelenség, az erkölcsi világot, az istent s a lélek létezését tagadó dogmatikája ellen. Ezek ellenében igen erős polemiát folytat, különösen a »Gott und Mensch« c. munkájának »Leib und Seele« címzetű 1. kötetében. — Noiré nem régen egy német lapban azt állítja, hogy »a philosophia a materialismussal szemben jelentőség- és eredményteljeset, valami figyelemreméltót nem volt képes felmutatni. Ugy látszik Noiré ép oly kevéssé olvasta Ulricinek jelzett műveit, a mily kevéssé bír tudomással Hubernek, Carrierenek ide vonatkozó iratairól, melyekben e magát tudománynak, egyedül üdvözítő tudománynak hirdető, de lépten nyomon elégtelennek, tehetetlennek bizonyuló, materialismus ellen harcolnak. Noiré fönt jelzett szavai után a philosophia feladatául azt tűzi ki, hogy a természettudományok vívmányait, a természetben uralkodó szükségszerűséget elismerje és emellett az erköl-

csi szabadságot bizonyítsa be. Ha nem is lehet kívánni, hogy Noiré oly műveket olvasson, milyent Carriere a Deutsche Rundschau-ban ezelőtt 6 évvel »Der Mechanismus der Natur und der Freiheit des Geistes« c. alatt írt, vagy milyen Lotzenak Mikrokosmosa és ugyancsak Carrierenek »Sittliche Weltordnung«-ja, — de Noiré urtól is megkövetelhető, hogy oly munkákról tudomással bírjon, milyen Ulrici »Gott und Mensch« c. művének II. kötete. A materialismus azon csselfogáshoz folyamodik, hogy az ellene írt maradandó becsű munkákat agyonhallgatja. Ez semmi-estre sem tisztességes eljárás — mondja Carr iere. Cáfolják meg vagy tarthatatlannak jelentsék ki, de tudomást sem venni az ellenfél érveiről, nem az igazság után kutatók szokása. A materialismus ez eljárásával rokon azon manoeuvre, mely szerint nem használják most már a materialismus elnevezést, hanem monismusnak, empirismusnak nevezgetik magokat és most már korántsem tűzik ki a tudomány feladatául azt, hogy minden idealet leromboljon, az istent, a szabadságot és a szeretetet pedig illusioknak s hazugságoknak jelentse ki; jelenleg csak azt hangoztatják, hogy az eszményi lehet értékes vagy értéktelen az egyénre nézve, de közönyös a tudományra nézve, melynek semmi köze a lélekhez, az erkölcsiséghez, a valláshoz, mikről ép oly kevésbé beszéljen a tudomány, mint az istenről.

Jóllehet Ulrici a természet és az erkölcsi világrend, továbbá a tudományos ismeret szükségképeni előtétele gyanánt tünteti föl az istenezmét, melyet az egyesek és az emberiség szellemi életében a legfontosabb tényezőnek tart és jóllehet Kant és Fichte módjára a legnagyobb energiával hangsúlyozza a kötelességet és lelkiismeretet — mégis beismeri, hogy istenről semmi exact tudással nem bírunk és a tudományos hívés határait meg nem haladhatjuk. Végességünk határai között mozgunk és tudományos ismeretünk, vagyis az, midőn a ténylegest egyszersmind gondolatilag szükségképeninek kell kijelentünk — csak nagyon kis térre szorítkozik és a létnek csak parányi töredékét ölelheti föl — mi csak csigahéjjal merítünk az oceanból! és mégis a rész megismerése lehetetlen a nélkül, hogy az egészre ne tekintsünk és hogy a megismert egyes dolgok irányadása alapján eszméket ne alkossunk. A mikéntől s miértről nem tudunk semmit. Hogy miként és miért vonzza a nap a földet, hogy miként oldódnak

föl a külvilág mozgásai a belvilág érzeteibe — arról mit sem tudunk. Mi látjuk a történést és fölveszünk erőket, okokat, de hogy mi az erő, az érzet, az akarat, a tudat végső lényegében — azt nem vagyunk képesek megmondani, csak átélni. A végest sem mondhatjuk ki, a nélkül, hogy a végtelent vele együtt ne gondolnók; mi magunkat is csak úgy ismerjük meg, ha másoktól megkülönböztetjük; beékelve találjuk magunkat egy mindent átölelő egészbe s így egy egységre vezetettünk, melyben minden különbség szülemlik s összehat. Utaltatunk a végtelenhez, mely minden végest átölel s ha az eredménytől az okra, a végestől a végtelenhez vezetettünk s következtetünk — úgy a valóság kényszerít minket, hogy a természet-mechanismus mellett, ennek alapján s közvetítésével fölemelkedjünk azon értelemig és szeretetig, miket a dolgok ős elve gyanánt föl kell vennünk. A következetes gondolkodás szükségképen vezet az isteneszméhez, mely — mint a végtelenségnek és tökélynek gondolata — azon segély- és határfogalmakhoz tartozik, miket kikerülnünk, mellőznünk nem lehet, ha az adottságokat megfejteni akarjuk és melyek mindazonáltal azon határokat jelzik, melyeken túl ismeretünk nem terjedhet. Fölvételük tudományos hívés; nem alapnélküli, pusztán tekintélyre támaszkodó baboná, hanem a valóság tényein és az ész okain alapuló meggyőződés, mely éppen ezért mitsem állít, mi az exact tudományok vívmányaival ellenkeznek, mi több, ezeket előtéték gyanánt szükségli; mert csak e vívmányok alapján szerkesztheti a végtelennek eszméjét, a személyes istennek gondolatát, mely gondolat igazságának éppen az a mérvesszeje, hogy az agyat s szívet, az értelmet, kedélyt s a lelkiismeretet egyaránt kielégíti s megnyugtatja.

Carriere M. után

Dr. Buday József.

A SZABADSÁG NÉMELY KORLÁTAIRÓL.

Mill Stuart a szabadságról irt derék könyvének tárgyát a a polgári vagy társadalmi szabadságban, azon hatalom természete és határai kijelölésében szabja meg, melyet a társadalom az egyén fölött jogosan gyakorol. Ugyanott maga mondja, hogy vizsgálódásai köréből az ugynevezett akarat-szabadságának kérdését kizárja.

Ez értekezés más utakat követ. A szabadság általános, ugynevezett philosophiai elméletének kiemelkedőbb pontjait vizsgálom. Szűk kört szabnék elé, ha mondanám, hogy az akarat-szabadság témájával foglalkozom. Belátásom szerint ugyanis a szabadság kérdését tárgyzó annyi elméletnek sarkalatos hibája épen az volt, hogy előszeretettel, majdnem kizárólag az akaratra vonatkozott, elhanyagolván, vagy háttérbe állítván szellemi életünk egyéb tényezőit. E meggyőződés indokolása is egyik részét teszi ez értekezésnek.

Mindamellett egyuttal érintetlenül hagyom azon gyakorlatias irányú feladványok fejtegetését, melyeket Mill Stuart együttesen a társadalmi szabadság neve alá foglal. Osztozom felfogásában, hogy a szabadság általános kérdése ez elkülönítésben is tárgyalható, noha mindig feltételezem, hogy valamint a társadalmi problémák helyes fejtegetése philosophiai alapokon nyugszik, ugy a helyes philosophiai álláspont tájékozást nyújt a gyakorlatra, sőt életrevalóságának próbaköve a tapasztalatban van.

Az elmélet és gyakorlat e szoros összefüggése követelésének épen a szabadság kérdésében van helye s ideje alig sürgősebben valaha, mint most, mikor a szabadság ügye napirenden van.

Nem lehet ugyanis szem elől tévesztenünk, hogy századunk tett legtöbbet a szabadság dolgában s tán akkor sem lelek erő-

sebb ellenmondásra, ha e tevékenység történelmi okának másokkal a francia nagy forradalmat állítom. A hűbérrendszer megsemmisítése, a személy- és tulajdonszabadság nagy elvének proklamálása, az »emberiség jogainak« Europa vénhedt testébe vérrel beajtása lettek azon nagy események, melyek az egész művelt világot a szabadság érdekében fölrázták, s melyek hatása elől egy nemzet sem zárkozhatott el világrészünkön. Most ez elveknek életbelépésével tűntek ki azon óriás előnyök és hátrányok, melyek a szabadsággal együtt járnak s melyek méreteteiről s mindent felforgató és átalakító erejéről a megelőző korok philosophiai, filantrop államférfiai és költői együttesen sem álmodhatának.

Korunk szembeszökő eltérése a multak hagyományaitól, melyet a dolgok felszínén révedező nemzetgazda az ipar, a tőke, a vállalkozás, a kereslet és kínálat szabványaiban keres, mélyebb forrásból: az összes érdekek átalakulásából veszi eredetét. Viszont az érdekek a főben, a meggyőződésben véghez ment átalakulással vannak a legszorosabb összefüggésben. Az így támadt mozgalmakat maig sikerült még a régi formáiból sokat megtartott államhatalomnak szabályos mederbe szorítani, vagy ha gátat törtek volna, oda vissza vezetni. A napról-napra ismétlődő kitörések heve azonban erős belforrongásra mutat s mind e mozgalmakat — ki vonná kétségbe? — a szabadság levegője élteti.

Azzal is tisztában van ma már minden gondolkodó, hogy a főben, az érdekekben, a tényekben ekként előállt válságot erőszakkal, netán az állami élet régiebb eszközeivel, teszem fel a feudalismushoz visszatéréssel gyógyítani többé nem lehet. Ahonnan eredt a baj, onnan kell venni az orvosságot: a szabadságból. Államférfiak, bölcsészek török rajta fejüket, hogy állítsanak elő oly intézményeket, melyek az összeség érdekeit a társadalmi, az egyéni érdekekkel összhangzásba hozhatnák. És ez intézmények megbírálásánál sem utolsó rendű az a kérdés: mennyi szabadságot bír meg az egyén, a ki végtére is élvezi vagy szenvedni határait. Ez pedig lényegesen philosophiai kérdés, melynek a gyakorlat értékében szüntelen napirenden kell állani a lehető legjobb megoldás érdekében. E kérdés fejtegetésével foglalkozik ez igénytelen értekezés.

I.

Egy kicsit messze, de mégis ott veszem fel a vizsgálódás-fonalát, a hol a gyakorlati észjárás is megért: az ismeret lényegén. Álláspontom ez: a dolgok kivétel nélkül az ismeret révén vannak reánk hatással; nem élvezünk s nem szenvedünk semmit, a mi előbb az ismeret alakjában számunkra nem jelentkeznék. Mindannak, a minek előttünk becse van, a minek mérlegelésébe bocsátkozunk, kését vagy fájdalmát érezzük, foglalatja s egyuttal alapja az ismeret.

Rideg és kopár a tetőpont, melyre ezennel fölvezettem gyakorlati észjárásu olvasómat, nem sokat törődve a feleselő philosophphal, kinek, elismerem, lehetnek iskolaszagu kifogásai álláspontom ellenében. Egy pontig azonban még az ő megegyezésére is számítok, nevezetesen, hogy az ismeret az a mindent egybefoglaló alap, melylyel számot vehetünk s a mi rajta túl esik, kívül is esik a tiszta számbavehetőség körén.

Fűzzünk most ehhez néhány nagyon eleminek tetsző, de a mint kiderül, a dolog lényegére tartozó fejtegetést s azonnal föl-táruul az életteljesebb perspektiva gondolataim egész körére.

Az ismeret szükségkép e két elemből áll, egymint: a megismerő a l a n y b ó l és az ismeret t á r g y á b ó l.

Ez értekezés kizárólag az embert tekinti az ismeret alanyának. Kereshető-e más ismerő alany, netán főlebb az ember-nél: istenben? miként ezt a theologia teszi; vagy lejobb az ember-nél: az állatban, itt bővebben nem kutatom. De tessék velem együtt ez ellentétekre: isten és állat szemügyet vetni, hogy rögtön hajlamot érezzen az ember az ismeretnek a maga számára való fentartására. Hogy ez nem érv? Érv hát az, hogy az emberen kívül más lénynek ismerő alanyul felvétele azt jelenti, hogy helyébe léptünk s emberi énkéből kikelve (ha nem poezis, mily badarság!) e más lénynek váltunk énjévé, tehát a mondott esetben: istenné vagy állattá. Még megfoghatóbb az érv így. Mondjuk, hogy tudunk más ismerő lényt az emberen kívül, bárkit. Ez esetben szükségkép el kell fogadnunk azt is, hogy tudjuk a más lény ismeret-körét, sőt előszámlálhatjuk ismeretének tárgyait. Mert az megis csak világos, hogy ismeret nélkül

ismerő, tárgy nélkül alany nem gondolható. Mit érnék egy oly, egyébként bármely fönségesnek nevezett ismerő lényvel, kinek ismerete felől nincs semmi tájékozódásunk. Más szóval, tessék nektek, kik ültetek a teremtő tanácsában, megmondani s egyuttal igazolni, hogy mit ismer hát isten? En e minden emberi ismeretet felülhaladó álláspontra nem megyek, de maradok ama tisztán logikus s egyuttal humanus állásponton, hogy az ismeretnek eddigi tudomásunkkal csak egy alanya van, az ember. Minden más legfőlebb ismerettárgyként jöhet szóba, melynek megszerzése, igazolása, belőle következtetések vonása, megint kizárólag a mi dolgunk, az embereké. Mehet-e valaha addig az emberiség, hogy kollegákat találjon magának az ismeret nevében — nem keresem. Hypotheses non fingo. Elég nekünk mostanra a tények birodalma; s a rideg tényekkel kell számolnia annak, ki a szabadság nagy nevét ajkára veszi.

Minden erősebb ellenvetes, sőt bővebb megjegyzések szükségére nélkül elfogadhatónak tartom tehát, hogy az ismeretnek csak egy alanya van, tudniillik az ember. Több bajnak nézünk elébe, ha az ismeret tárgyára fordítjuk figyelmünket.

A legegyszerűbb ember ismerete is a dolgok beláthatatlannak tetsző számára terjed ki. Ki vette még eddig számba képzeletünket, ezekből alkotott fogalmainkat s ezek viszonyait. Itélünk, következtetünk, alkotunk és rombolunk a szerint, a mint vágyaink és szenvedéseink űznek. De mindez alkotás és rombolás, következtetés, tiélet, fogalom, képzet szükségkép az ismeretre tartozik, az ismeretnek alkotván tárgyát. Legtöbbünk csakis használatra él ismereteivel, tudniillik hogy segélyökkel fentartsa létét, biztosítsa vagy tágítsa hatalma körét s megszerzeze a percz élvezetét. Hogy szerfölött bonyolult ez így szerzett és használt ismeretek halmaza! mért törődnék vele a gyakorlati ember; megél velök így is, hisz a poeta szerint még a miatt sem panaszkodott senki, hogy az esze kevés.

Kevésnek jut eszébe, hogy ismereteit minden más gyakorlati októl eltekintve, magáért a megismerésért rendezze; hogy világosában fejezzem ki magamat: elméletét nyujtsa a megismerésnek. E kevesek épen a professionatus philosophok. És ha a philosophok mindenkor tisztán látnák magok előtt a hozzájuk méltó célt, ha fejtegetéseiket a megismerés világos elméletére

rányoznák, nem járnának úgy, mint szegény kollegájuk Berkeley, ki azt írta, hogy felverjük a port s aztán panaszkodunk, hogy nem látunk. Ez esetben még a leggyakorlatibb ember sem vehetné szemökre, hogy fellegrákokat építenek, levegőben járnak, levén a megismerés ténye legalább is oly realitás, mint egy banküzet.

Egészen feladatunk körében mozgunk tehát, ha összes figyelmünket az ismeretek tárgyára fordítva, fűzzük tovább okoskodásainkat s a meglábalhatatlannak hitt mezőt egy nagyon egyszerű s mint rögtön kiderül, a szabadság megértésére is hasznos alapon osztályozzuk.

Igazában csak kétféle ismerettárgyról szólhatunk. Az egyik ismerettárgy az, a mi kívül esik az emberen, a mi épen tárgyánál fogva tőlünk független, a minek sem alkotásába, sem megsemmisítésébe bele nem folyunk, a mi hidegen és kérlelhetetlenül áll velünk szembe, sőt rajtunk is érezteti parancsoló hatását, egy szóval ismereteink tág birodalmának egyik országa: a természet.

Van azonban ismereteinknek egy más országa is s hogy ez melyik lehet? magától rá jő az olvasó. Felelet maga az ember. Hisz' tessék egyszer figyelembe venni, hogy az ember dolgaiban épen oly realitással állunk szemben, mint akár a természetben. A különbség mégis az, hogy az emberiség által létrehozott tények tőlünk nem függetlenek, mi magunk hozzuk létre s magunk romboljuk szét s nem csupán hatásuk, de szülemelésük és enyészetük kínjait és élvezit is érezzük. Mi vagyunk az ismeretek ez országának alanyai és tárgyai egyuttal.

Tanhajlamot is nyert már a logika e menetébe beleélt olvasóm a siker reményével tekinteni a Saisi fátyol föllebentésére, előre sejtván, hogy az emberiség tényeinek tudomásra hozatalában aztán valamely elv szerinti áttekintésében van a szabadság talányának kulcsa. Megállítom azonban egy szóra, hogy az árkonbokron való gyors haladás veszélyeire figyelmeztessenem, még inkább, hogy eddigi fáradozásának élvezetét megszerezsem. Ott vagyunk már, az első stadiumon, honnan a szabadság nagy igények szülemelése, sőt azon első s eredeti értelme; melyben a nagy tömeg maig használja, áttekinthető.

Egy adomát mondok el. Az egyszeri ember sokat ígért s bizonykodott, hogy most ura lesz szavának. Ne ura, de szolgája

légy szavadnak — fürmedt rá ez ígéret birtokosa — mert ha ura maradsz, oda teszed, a hova akarod. — Épen úgy, mint az ember azon ismerettárgyait, melyeknek kizárólagos ura maga az ember.

Talán nem sértettem meg a philosoph komolyságot a hasonlattal? Azt akartam mondani, hogy a szabadság ígéje ismereteink csak azon körére alkalmazható, melynek ugy alanya, miként tárgya egyben található föl. Minthogy pedig ilyen (más ismerő alany hiján) csak az ember lehet, tehát a szabadságnak ugy alkalmazhatósága, mint megszülemlése csak az ember dolgaiban található. Hogy itt mi minden dolgok fordulhatnak elő s hogy a szabadság hogyan szül önmagának korlátokat, arról szól az értekezés második fejezete. Elég mostanra az, ha megértettük, hogy a szabadságnak mért nincs helye a természetben. Sőt ennél is többre mentünk. Ugy ismervén ugyanis a természetet, miut az örök kényszer hazáját, melyben kivételt nem ismerő törvények uralkodnak, melyeknek csak szolgája s mentül hübb és odaadóbb, annál jobb szolgája az ember, egyuttal beláttuk, hogy a szabadság első és eredeti jellemvonása a kényszer távollétében áll.

Természet és kényszer; szabadság es emberiség ezek azon válfogalmak, melyeket az ős ember összeköthetett s melyek a műveltség bármely magas fokára emelkedett embernél — ez mutatja épen a fogalom-alkotásnak őseredetiségét — egyaránt megmaradnak. — Tehát kényszerhiány! ez volna a szabadság? No igen! ez a legközöségesebb s mondjuk legkönnyebben érthető meghatározása. Észrevehető azonban, hogy e meghatározás csak azt mondja meg, hogy mi nem a szabadság, vagyis hogy positiv meghatározása, a mi egyre megy korlátainak kitűzésével csak aztán várható.

A szabadság positiv mivoltát kutatni akarva, okvetlenül el kell hát hagynunk a természetet, mert ott csak kényszer található s átmenni oda, a hová ismereteink előbb látott osztályozása vezet, azon tények körébe, melyeknek mindenestől urai vagyunk, Nem vagyok materialista, hogy a természet és az emberiség közt talált távolságot akár tudatos, akár nem tudatos atomokkal áthidalhatni vélném. Viszont idealista sem vagyok abban az értelemben, hogy a kettő különbségét az ember szellemi életéből vett következtetésekkel elmosni kívánám. Álláspontom tiszta; amott

a természetet találtam, melynek jellege gyanánt az örök-törvények kényszerét ismertem föl, emitt, az emberiségnél, nevezzük meg saját nevén: a szellemi életet önalkotta tényeivel, melyek jellege a szabadságban áll. Mindazon elmélet, mely a tények e két nagy körét belátni nem tudja, vagy különbségüket minden áron megszüntetni akarja, okvetlenül entitásokra épít. Hogy aztán materialistikus entitások-e ezek, vagy idealistikusok, az a tiszta belátásra nézve tökéletesen egyre megy, levén ugy egyikök, mint másikuk maig bizonyos, égyébként védhető, egység vágyából eredt képzelődésnek szüleménye.

Vizsgálódásunk folyamata a léghajós helyzetébe juttatott bennünket, ki köteleit elvágni, horgonyát felszedni készül, hogy szabadon emelkedhessék a magasba. Mi is leráztuk a kényszer békóját, a rögöt, mely saruinkhoz tapadt s a szabadság nevében oly régiókba emelkedünk, a hol rokon tényekre találunk. Ha e tények, mindmegannyi légrétegek alakulását szemmel tartjuk, nem foguuk szédelegni. Attól sincs mit tartanunk, hogy vizsgálódásunk végtelenbe vesz. Jól írta a költő: író ha végtelenbe vész, könyvét tanácslom tedd le hirtelen, mert a mit meg nem ért józan ember-ész, — hiányzik ott egy — az értelem.

II.

E fejezetben azon ismerettényekről lesz szó, melyeknek ugy alanya, mint tárgya kizárólag maga az ember. A tények e körére találta fel az emberiség s alkalmazzuk mi is a szabadság jelzőjét; sőt a mennyiben bennök a természettől merőben különböző élő forrás nyilatkozataira akadunk, az önállóság minden őt megillehető követelményével szellemi életnek neveztünk.

Időnkben divatossá vált kicsinylőleg beszélni az emberiség szellemi életéről s a jól-rosszul értelmezett haladás nevében az embert a föld oly függelékének mutatni be, melyhez a legjobb magyarázatot a fizikai törvények kiterjesztése adja. A fizikai törvények kiterjesztésének a mindent elnyeléssel fenyegető divatja ellen emelém ki oly szembeszökő modorban az ember szellemi életének önállóságát s hivatkozni fogok tényekre, melyek felfogásomat nemcsak hogy igazolják, de kell, hogy nyomot hagyjanak a vélemények alakulásában, mert e tények s az őket szülő

szellemi erő méltánylása nélkül nincs eligazodás saját, édes mindnyájunkat legközelebből érdeklő dolgokban.

Van azonban még egy más okom is, mért kikerekíteni óhajtom a szellemi életet alkotó tények körét. Az nevezetesen, hogy az ekként található tények valamennyiére egyformán igénybe vegyem — a mint ez a dolog természete szerint illik — a szabadságot s ne engedjem szoríttatni közülök csak egyre, miként ez legrégebb időktől fogva történni szokott, az ugynevezett akarat szabadság preblemájában s tuzásra lett hajtva Schopenhauer ragyogó elméletében. Itt a szabadság kizárólag az akaratra lön vonatkoztatva és az eredmény az lett, hogy sem a szabadságot sem az akaratot meg nem érthette olvasója, az utóbb nevezett metafizikus elméletnek kiváló ismertetője épen az levén, hogy az akarat nevéhez eddig kötött értelmezést töviről-hegyére mással cserélte fel.

Más nyitját kell keresnünk a talány megoldásának, ha, dolgainkkal tisztába akarnánk jöni. S ez út: a szellemi erő nyilatkozatainak, tehát a szabadság tényeinek higgadt s elfogultság nélküli tudomásul vételében s aztán számukra egy megállható elmélet szerkesztésében áll.

Ám tessék megajándékozni figyelemmel, sőt tessék bírálatot gyakorolni eljárásom felett, a következő főbb tényeit találok szellemi életünknek: nyelv, művészet, állam, egyház, tudomány, paedagogia. Midőn az elősoroltak ténymivoltát külön igazolni feleslegesnek vélem, egyuttal valamennyiüket az ember szellemi élete par excellence nyilatkozatainak, oly adatoknak tartom, melyekben a szabadságnak kizárólagos helye van.

Ez állásfoglalás két oldalról lehet kitéve félreértésnek, illetve félremagyarázásnak, melyek ellen tehát idején tiltakoznom kell. Az egyik félreértés abban állhat, hogy valaki az elősorolt hat fő tényen kívül több más ilyenű tény után látva, szüknek vélné a kört, melyben szellemi életünk nyilatkozatait megvontam. Ily oldalú támadás ellen előzetesen nem védekezem, csupán annak kijelentésére szorítkozom, hogy a nevezett főbb tények egyike vagy másika alá szükségkép alá foglalhatni hiszem s kifogás esetén igazolni meg is kísértem a legeltérőbbnek látszható adatot is.

A másik félreértés vagy inkább félremagyarázás veszedel-

mesebb az elsőnél s abban áll, hogy az elősorolt főbb tények az emberiségen kívül másutt, nevezetesen az állatvilágban is észlelhetők s e szerint vagy nincs szellemi élet, vagy — a mi lényegében egyre megy az előbbivel — az állatok is részesei a szellemi életnek. Az okoskodás ez iránya sok, felette érdekes physiologiai adatra támaszkodik. Így nevezetesen jól ismert dolog, hogy az állatok is képesek élvezik vagy fájdalomknak egymással hangban közlésére. Hány épít közülök mesterséges lakóházat! Hányuk él társaságos életet! Tudva vagy öntudatlan mennyi eszességnak akadunk nálunk nyomára. sőt gyanítható, hogy fiókáikat dresszirozni is képesek éltök föntartására. Ez és ehhez hasonló észrevételekhez csak egy kis hebehurgya induktio kell (s ennek is számtalan példája akad) s kész a következtetés, hogy van hát az állatoknak is nyelve, művészete, állama, elmélete, paedagogiája, egyszóval egész szellemi élete talán az egyház kivételével, melyre számbavehető adatot az elállatosító elmélet még nem talált. Könnyen segít magán. Semhogy feláldozza jól kifundálnak vélt rendszerét, kész behunyni szemét a tények előtt s egyházat és vallást mint az emberiség természetellenes kinővéseit mutatni be.

Valahányszor ily erőltetés történik a kész tényeken ellehetünk rá készülve, hogy az elmélet hibásan üt ki. Bármennyire tessék is közvéleményünknek ez állatrokonság, bármely szellemes érveléssel (mily ironia!) szerkeztetett is számára a szellem megölésére időnkben több elmélet, az ember szellemi életének merőben különbözőségét s önállóságát még csak érintettnek sem látom. Más néven, nevezetesen testi életünk révén magam is beismerem az összekötő kapcsokat ember és állat közt s ez értekezés következő fejezetében e kapcsolatokból le is vonom a következtetést még magára a szabadság korlátaira is. De most nem a test életéről, hanem azon tényekről van szó, melyeket az elősorolt hat főbb nyilatkozatban találtunk s a melyeket együttesen a szellemi élet integrans részeinek tekintek. Sem grammatikai nyelve, sem művészete, sem állama, sem egyháza, sem tudománya, sem paedagogiája nincs az állatvilágnak — mint van az embernek.

Midőn e nyilatkozatok közös forrását, amaz aktív erőt, melyből e tények fakadtak hívom ez ember szellemi erejének,

együttal föntartandónak vélem, hogy az erő ki is mutatta már, mi lakik benne s alkalmasint nincs mért várunk tovább valami oly tényére, mely vadonatujdonságával az elősorolt nyilatkozatok egyike vagy másikával közeli rokonságban ne állana.

A most adott vázlatban azon állásponthoz értünk hát, melyen megjelölni tudjuk azon tények körét, a melyekben az emberiség szellemi élete megvalósult s innen visszafelé következtetve fogalmat alkothatunk az annyi magyarázást szenvedett szellem felől, levén az az emberiségnek amaz activ ereje, mely nyelvben, művészetben, államban, egyházban, tudományban, paedagogiában nyilatkozik. A Kárpátok tengerszemének redőtlen víztükre is alkalmas arra, hogy felvegye a ráhajló boróka, a fölötte átrepülő madár, az átszálló felhő képét. Az állat is értesül a jelentkező tárgyak élvei vagy fájdalmas voltáról. De arra csak az ember képes, hogy nyert benyomásait activ erővé alakítsa át s ebből mint örökké eleven forrásból létrehozza a természetből lényegesen különböző (ki mondja, hzgy természetellenes?) ama nyilatkozatokat, melyekről szoltunk, s a melyeknek nemcsak öntelen megösmerője gyanánt, de teremő alanyaiként tudja magát s a mindenestől övének vallott tényekre s forrásokra vonatkoztatja a szabadság igéjét.

Nekünk, kik a szellem és szabadság vizsgálásában ily demonstrálható tények alapján állunk, van módnnkban a szabadság korlátairól szólni. Elöttünk ugyanis a szellem és szabadság nem merő tagadás, a mint rendszeren érelmeztetni szokott, tudniillik tagadása a kényszer alatt álló természetnek; de nem is köddé foszló, a határtalanságba átfolyt entitás, hanem tényekben nyilvánuló s ennélfogva saját elvei által konstituált emberi dolog. Ez elvek kitüzésével lelünk rá ama korlátokra, melyek fölkérésére indultunk.

Egész philosophiai rendszert kellene írnom, ha a nevezett tények elvei, a szabadság mindmegannyi józan korlátai fölkutatását teljes részletességgel ismertetném. Más módját próbálom ejteni a dolognak. Segítségemre hívom a köztudat nyilvánvaló felfogását, mert szerencsémre tehetem, s elősorolt hat főbb ténymet páronként egy-egy csoportra s így összesen háromra különítve: nyelv és művészet; állam és egyház; tudomány és paedagogiáról külön, közös elvek alapján szólok. Hogy mik legyenek ez elvek, lássuk egyenként.

Az első csatában közös elvi alapon felfogott nyelv és művészetekben a kifejezés emelkedik ki mint mérvédő. A kifejezés alkotó elemei: a tartalom és formának találkozása szüli amaz aesthetikai mértéket, melyet a köztudat: szépnek nevez. A szép általános kánona az a határ, melyet a kifejezésre törő emberi szellem büntetlenül át nem hághat, a miért a szépet, a szabadság egyik, első korlátának bátran tekinthetem.

E vázlatos fejtegetés hiányait magam eléggé érzem. De egész aesthetikát kellene írnom, ha nagyobb részletekben akarnék bocsátkozni. E helyett ha az inkább célomra tartozó elvek tanúságaként két dolgot, mint a kifejezés mértékére vonatkozót feljegyzek, olvasóm be fogja látni eljárásom gyakorlatiasságát. Egyik megjegyezni valóm abban áll, hogy a szépet ösmervén föl a kifejezés, illetve a műalkotás kánonának, magam is azt az álláspontot foglalom el, hogy a műalkotásnak meg vannak önalkotta törvényei, melyeket áthágni s netán a közönség pillanatnyi tetszését vagy nem tetszését állítani fel zsinormértékül egyre menne az önkénnyel, a mi a műalkotás terén tájékozatlanságot, a szabadság dolgában semmit mondó léhaságot jelent. — A másik, a mit szintén meg kell jegyeznem, hogy a dolog természete szerint a műalkotás forrásának az emberiség örökké munkás szellemi erejét tekintem s így távol áll tőlem annak gondolata, mintha a művészetet bármelyik fájában bevégzettnek hinném, netán valami olyas véleményben lennék, mintha teszem fel a plastika a görög világban elérte volna ama tetőpontot, melyen túl az emberiség műalkotó tehetsége nem emelkedhetnék. A régiek ily vakimadását az emberiség szellemi ereje megalázásának, minden jóra való haladás akadályának tartom.

Hogy a kifejezés, illetve a szép korlátai közt az emberi szellem mily szabadságra képes tessék megítélni a nyelvek és művészeteknek gazdagságából, melyről históriájuk ad számot, illetőleg ama műalkotó erőből, mely korunkat és nemzetünket is élteni.

Hosszasabban kell foglalkoznom szellemi életünk ama második pár tényezőjével, melyet az állam és egyház tényében s a nekik közösen alapul szolgáló cselekvésben ismerhetünk föl. Állam s egyház, minakettő a cselekvésre vonatkozik, csak-hogy más-más módon. Ez eltérő módok feltüntetése és különös elveik kimutatása képezi legközelebbi feladatomban tárgyát.

E részben a kölcsönös megértésnek több nehézség áll útjában. Első ezek közt szellemi életünk nevezett, a cselekvésre vonatkozó kettős tényének, az állam és egyháznak egyetemes volta. Azt értem, hogy míg a valódi műalkotók és gondolkodók száma felette csekély, a cselekvésben mindegyőnk különbség nélkül részes. Az emberiség 99%-ja a cselekvés terén kapja ki szellemi örökét és sokat mondok, ha állítom, hogy a fölös egy száztóli törli elméleteken és műalkotáson fejt. Nem mintha ez irányban merőben hiányoznék minden tehetsége a legnagyobb résznek. A szellemi erőt így megosztani képtelenség. Fogékonyággal sőt át-sajátítási tehetséggel bir mindegyőnk annyira, hogy a parányi percent kivételével, kiknek számára emberbaráti intézeteket állítunk, csak kedvező körülmények s gondos iskolázás kell. hogy akár a dilleltantismusig vigyük úgy művészetben mint tudományban. Epen itt rejlik a paedagógia rendkívüli fontossága. Igaz, hogy így szerzett műügyességünk és eszméink kölcsönzött voltát maguk érezzük legjobban, mint Andrea Zambelli mondja: veri telegrafi dell' altrui opinioe vagyunk, de hát annál nagyobb sulyt fektetünk arra, a miben valamennyien eredetiek vagyunk: c s e l e k v é s ü n k r e. Mit tud, vagy műalkotás dolgában, mire képes felebarátunk, igen kevésbé érdekel bennünket; de hogy mily jelleme van, az a fontos ránk nézve, mert csak jellemét tartjuk igazán övének. Hogy hasonlattal éljek; művészet, tudomány a tömeg előtt csak igérvény, de készpénz a cselekvés.

A cselekvés ez értékes és mindenre kiterjedő volta lett oka, hogy kezdettől fogva minden érdek körüle csoportosult s maig azé a hatalom, a ki a cselekvés fölött rendelkezik. Igájába hajtotta a műalkotást, tudományt és segélyükkel államban, egyházban a szabadság torzképét teremtette meg. A kulturhistória rá bizonyoságom, Történelmileg a szabadság együtt jár a művészet és tudomány emancipálásával s maig ott virágoznak, a hol politikai szabadság van. Ennek oka, hogy a szellemi élet csak annyi korlátot tűr, mennyit maga vet magának s megbénul, mihelyt más idegen korlátok vettetnek elibe.

A cselekvés önalkotta korlátairól szólni akarva némi szómagyarázatba, a cselekvés értelmének magyarázatába kell bocsátkoznom. A közszójárás együtt használja: a dolog, munka, működés, cselekvés, szavait és rendesen nem figyel eltérő értel-

mükre. A két első általánosb értékétől eltekintve csak arra teszünk most megjegyzést, hogy működik a gép, az állat, a rabszolga, s cselekszik kizárólag az ember. Azon munkásságot értem hát cselekvés alatt, melyet elhatározás, mondják műszavammal: szellemi tartalom vezérel. Ezért tartom fenn s használja a korrekt nyelvjárás a cselekvés szavát kizárólag az ember munkássága megjelölésére.

S most gyerünk egy lépéssel tovább. Hogy minden élő lény a maga s faja föntartására tör, azt merőben élettani ténynek tekintem. A növény s állat megvalósítja azt ama kényszerűséggel, mely a természet sajátja: a létért való küzdelemben élnyomja, felfalja az erős a gyöngét. Ezt teszi az ember is mint élőlény. A különbség közt s a természet egyéb lénye közt az önfentartás tekintetében is épen abban van, a mit cselekvésnek hívtam, abban nevezetesen, hogy meggondolás és elhatározáson megy keresztül minden munkássága. Hogy létfontartási harcában növény vagy állatmódjára társait el ne nyomja vagy föl ne falja két mérséklője, vagy mondjuk két korlátja van, mindkettőt maga alkotta magának, mindkettő egyaránt befolyással van önelhatározására, az egyik: a r é s z v é t; a másik a t ö r v é n y. Az egyik ápolgatására való a vallás s positiv intézménye: az egyház; a másik támogatója a jog s positiv intézménye: az állam. E kettő elveit hívta a köztudat együttesen j ó n a k s ő s m e r t e föl benne rég a szabadság korlátát.

E célunkra tartozó eredmény után csupán az állam és egyház reformját vezető irányról, azon törekvésekről akarok még megemlékezni, melyet korunk küzdelmeiben a politikai szövetségek közt is feltűnnek, s a melyekben az állam és egyház kintüntetett alkotó elveinek fokozatos megvalósulását s velök az emberiség sorsának javulását látom. Nehéz tapasztalatokat tett az emberiség. Történelme folyamán állam és egyházban oly intézményeket tanult megismerni, melyekért áldozatul kellett vinni vérért, vagyonát, életét. S mivel e túlkövetelések a dolgok rendes összefüggéséből kimagyarázhatók nem voltak megszoktattak a szegény emberiséget, hogy államban és egyházban közönséges ésszel föl nem fogható entitást lászon. »Add meg a császárnak a mi a császáré és az istennek a mi az istené« hangzott az eredetileg metáforának vett, de aztán kétségbeejtő realitással al-

kalmazott kegyetlen szó. Legfőlebb azt lehetne mondani: add meg az államnak a mi az államé, s az egyháznak a mi az egyházé. Épen azt akarom tenni.

Ha a régi s a fájdalom itt-ott még ma is visszhangzó doktrinák előtt: az állam minden s az egyén semmi; a vajadásban levő reform szerint: az állam nem egyéb mint cselekvéseink önalkotta korlátának, a jognak intézménye. Az élő egyének s érdekkörökből álló társadalom áll ma szemben a test és vérnélküli állammal s a helyzet javulása ott kezdődik, a hol a társadalom autonómiaja összes következményeivel együtt gyökeret ver. Ez autonóm társadalom körébe tartozik mindaz, a mi az egyén anyagi és szellemi jólétére, vagy a mint egy másik értekezésben kifejeztem: fejére és zsebére néz. Hisz az egyén érzi az élet örömét és fájdalmát s a poeta szerint *grande dolori ingenium est, miserisque venit solertia rebus*. A mit a létharcában az egyén kigondol, a minék megvalósításától függ sikere vagy veszte, az jól van kifundálva. Avatkozzék dolgaiba bárki s épen egy intézmény, az új alkotások forrásai bedugulnak s fatumszerű események köde borul a közéletre. Mért tenném, ha nem muszáj! egészen magyar észjárás. Mégis egy-két ritka esetét kivéve a történelemnek, nem engedte magát az emberiség soha teljesen lenyügözni, hanem ellen állt s forradalmat csinált. E törések vérözönét akarja s kell kikerülnie az emberiségnek a társadalom helyes konstitulásával, melynek elvei, párhuzamban főntebb vázolt elveinkkel: önelhatározás, felelősség, egyén s a cselekvések mérlegelését a jog, a törvény által. A jog életben tartására hivatott állam s a saját érdekeit legalkalmasabban kultiváló társadalom közt egyébként teljes kölcsönhatás van. Ennek befolyása, a lehető legtágabb suffrage universel alatt keletkezik a törvény; a társadalom befolyása alatt frissül fel s nyer életet az állam. Viszont az életteljes állam védi az általános érdekeket s exequalja a törvényt; úgy hogy az állam sem több, sem kevesebb mint a széthúzó társadalom centripetal kapcsolata a jog föntartására, valamenyőnk cselekvésének mérlegelésére.

Ez irányban tagadhatatlanul megindult s a hagyományok porázán járó politikai küzdelmek közül is kikivillan, itt-ott gátat tör, strike-okat, részleges forradalmakat csinál az ujkori fejlődés. Baj az, hogy az eszmék még mindig kevésbé tisztultak. Az oly

szerencsésen választott socialismus neve s jelszava alatt politikai pártok képződnek, viszont az állam nevében socialis reformok ígértetnek. Egyik meghamisítja a másikat s mindketten találkoznak a legnagyobb bajban, hogy ki-ki saját anyagi és szellemi érdeke helyett, melyhez tán nem is ért, a köz-, a mások érdekeivel akar törődni: politikával foglalkozik. Nálunk különösen sok a politikus, kik mindnyájan a természetlen állam nevében, valaményönk rovására akarnak megélni s legerősebb istápolói, a régi szent államnak és heréinek. A historiai helyzet sok fonák-ságot megmagyaráz mára. A holnap azonban az egész egyénéké, azoké, kik érzik s maguk munkálják érdekeiket és cselekvéseik indokait a nem hocsátják be a gyámkodó államot, hogy tőle nyerjenek korbácsot és békót.

Egy csöppet sem állunk tényleg jobban cselekvéseink ama másik korlátá, a részvétet ápolgató vallás s az ez alapon fölépült intézmény az egyház irányában. Mondjuk el nyugodtan, hogy szabadságunk e korlátá, a cselekvést mérsékelő részvét, az önérdekeinket háttérbe állítani tudó önmegtagadás és munkásszeretet az emberiség egyik kiváltsága s szellemi életének egyik legerősebb bizonyítéka. Ennek megingatása a legmodernebb physiologia elméleteknek sem sikerült. Elmondhatjuk azt is nyugodtan, hogy a vallás mindenkor ez eszméken, az erkölcsiség eszméin épült föl; a vallások egytől-egyig a cselekvések indokait irányzó önmegtagadás szent elve körül sorakoztak s egymástól eltérésük a közös vezérelven koruk, nemzetiségük eltérő felfogása, kifejezőmódja, szokásai, hagyományai, műveltsége visszatükröztetésében állt. Mert hogy az egyedül szent részvétet ápolgathassák egész tanrendszert, mythológiát, dogmatikát komponáltak, ritust szerveztek segélyül híván művészetet, elméletet. Sőt egy egész intézményt, az egyház intézményét szervezték, melynek egyedüli hivatása a tan és ritus segélyével az önmegtagadás, a részvét, a szeretet igéinek ápolásában áll. S ez jól van így. Hogy az erkölcsi törvénynek s az őt istápoló vallás és egyháznak megvolt és meg lesz mindig fontos feladata, az ember szellemi életéből következik.

De ha mindezeket nyugodtan elmondók s mikor kerültük a rekriminációkat a téma fölött: mi a hivatása és mivé fejlődött minden egyház? rá kell mutatnunk itt is, mint az államnál

tevők azon fűnetekre, melyek közéletünk helyes irányban fejlődésének zálogai. A közélet ellentétbe helyezi magát — nem többé az egyházzal, hanem az önmehtagadás helyett hatalmat s anyagi javak bőségét sovárgó egyházzal, mert tudja, hogy ez az egyház lehetett a multnak hasznos tevő, de a jelennek okvetlen terhelő s a jövőnek akadályozó intézménye. Megvonja figyelmét a szent részvét ápolgatása helyett theologiai doktrinákat feszegető egyháztól, mert tudja, hogy e tanokban nincs objectiv igazság s érvényük a szerint ítélendő meg mily hatást képesek kifejteni a szeretet igéjének ápolgatásában. A közélet e fenyegető állás foglalása intő lehet egyházainkra, hogy ne várják be az események ítéletét, melynek jelszava: *il y a des morts qu'il faut tuer.*

Hátra van a megemlékezésre szellemi életünk utolsó pár ténye: a tudomány és paedagogia s körükben a szabadság korlátának kimutatása.

Együvé a két tény úgy került, hogy mindkettője az elméleten nyugszik, mely tételt a paedagógiára nézve lejjebb igazolhatok. Ez igazolás a tudomány irányában vagy fölösleges, vagy hosszabb munkát kíván, mint a mennyit neki szentelhetek. A mit mindenki ért, annak adni formát s megtűzdelni okokkal körülbelől egyre megy azzal, a mit a szójárás így fejez ki: *qui multum probat, nihil probat.* Álljon itt legfőlebb annyi, a mennyi célunkra épen szükséges. A tudomány végső gyökérszála az ismeretben van. A megismerés pedig, mint ez értekezés első fejezetében fejtegettem okvetlenül föltételezi az ismerő alanyt és annak tárgyát. Az alany teheti, hogy tárgyát egyszerűen tudomásul vegye, vagy teheti, hogy más tárgyakkal összeköttetésbe hozza. Ezen összeköttetés létrehozatalában van az elmélet első csirája s koronája az analog tárgyak összeszerkesztésében. Tessék most szemügyre venni, hogy a megismerő alany más-más szempontokból tekintheti tárgyát, viszont e tárgyak, tudniillik úgy az alanytól független természeti, — mint az alany által létrehozott ugynevezett szellemi tárgyak különböző oldalokat mutathatnak fel s ezek nyomán összeköttetéseknek is végtelen száma keletkezhetik, ép úgy mint megszámlálhatatlanra ment az egyéni cselekvés és kifejezés módja. A hogy e téreken korlátot vetett magának a szellemi erő a szép és jóban, épen úgy megteremté a különben szétágozó s merő önkényre vivő

elméletek korlátát a köztudat által rég fölismert igazban. Az igaz az ember szellemi erejének utolsó önalkotta korláta s jelenti az ismerettárgyának az alanyjal teljes megegyezését; ez az az iránytű, mely szépre, jóra egyaránt tájékozást ad, újabb meg újabb perspektívát nyit.

Az elmélet e szerint, hogy tudományá, szellemi életünk e legfönségesebb tényévé váljék az igazságot nem mellőzheti, jobban mondva: kizárólag az igazra irányult elméletet hívom tudománynak. Akárhány hasznos, kellemes, sőt szellemes elméletet ismernünk, alkotunk ugyanis a nélkül, hogy célunk az igaz kutatása lenne. Mulatunk sőt épülünk is rajtok, de azért velök s bennök nem a tudományt szolgáltuk. Jó részt ilyenek az ó-kor, a görög és római irodalom reánk maradt legbecsesebb irodalmi művei. Euklides Elemeit a legbecsesebbek közé sorolom s egyuttal tudománynak is tartom s az a feltűnő, hogy őt nem olvasuk, még iskoláinkban sem. Jele, hogy iskoláink, magunkkal együtt átlag nem az igaz, hanem a hasznos, a kellemes szolgáltatásban állanak. Jobbára nyelveket tanítunk, melyekben a lehető több oldalú s korrekt kifejezés, tehát végelemzésében a szép lehet a cél s nem az igaz. Ha ez volna, ugy a nyelvek alapján linguistikát kellene tanítanunk s az egyetemeken kívül gondolt-e, gondolhatott-e valaki erre? S én iskoláink, kivált a főfontosságú középiskola ily berendezését bajnak tartom. Félreértene ki azt vélné, hogy Euklides bevitelét indítványozom (noha az angol példa csábító lehetne) s ezzel minden bajnak elejét véve látnám. Csak példának használtam arra, hogy átlag mit hanyagolunk el egyéb irodalmi termékek bő használata mellett. Gyermekünk ma Homert, Demosthenest, Horacot, Tacitust olvassák; holnap, ha felnőttek talán tárcacikkeket, hírlapokat fognak olvasni s legjobb esetben az erőteljes, szép diskurzusokat s cselekvés módokat, a hősiességet, a bravourt kedvelik, de fogékonyáguk sincs az igazság fönsége iránt. Azért lesz aztán kevés eredeti gondolkodó az emberek közt, jobbára csak mások véleményének telegraphjai vagyunk.

Pedig ha már iskolákat állítunk s dicséretünkre legyen mondva e részben erős a buzgalkodás, az aesthetikai s erkölcsi iskolázás mellett, melyek sikerét föntebb kiemelttem, óvhatatlan, hogy elméletet ne tanítsunk. Igazán véve csakis ezt lehet tanítani,

a mennyiben a tanítás mutat utat, hogyan kösse össze a gyereke-
ember jelentkező ismeret tárgyait. Ez ismerettárgyak önként
jelentkeznek a természetben, sőt a philosophok állítása szerint
önként az ember szellemi erejében. Az összekötés helyes módja
a tanulni való. És ha e tekintetben megvan a szellemi életnek
félreérthetetlen kormányzója s korláta: az igaz mért nem a
felé törekedni? mért ezt nem választani paedagógiai alap és
zsinormértéknek? valóban nem értettem, ha nem tudnám, hogy e
tekintetben is a hagyományok pórázán függünk.

De hát e részben is megvan a vigasztalás. Hogy ez mi?
Ha egyéb nem, hát az az erős kritika, melyet a közélet iskolá-
inkon gyakorol; az a körülmény, hogy nóha elméleten nyugszik,
a paedagógia, mégis rendszeresen mellőzvé az elmélet egyetlen
irányzóját az igazat, nem is válhatott maig tudományá. Mily
satira: arra vállalkozik, hogy világosságot hoz a fejlődő ember
agyába s benne a paedagógiában itt-ott csillog egy-egy szemer-
nyi igazság, melynek fényénél még ijesztőbbnek tünik föl éjsza-
kájának sötétsége.

III.

Ha volt türelme az olvasónak ez értekezés második fejeze-
tének elolvasására s ha e közben a szokatlanul kiemelt »szel-
lemi erőt« a köztudat által rég ismert, majdnem közhelyé tapo-
sott: szép, jó és igazban korlátozva találta, megérteni bosszusá-
gát, melynek körülbelül így ad kifejezést: más vártam! s nem
sok reményt kötök bizalmához ez utolsó fejezet iránt. Bizalma
félek még csökken, ha most azon kezdem, hogy hiba csuszott
számításainkba s a hátralevő sorok jó-szólván e hiba kijavítá-
sára valók.

A szándékosan elkövetett hiba ott történt, a hogy ismerete-
ink második főországára, arra térve át, melyben alany és tárgy
maga az ember, rögtön a szellemi életet vettem figyelembe, mint
láttuk. Ismereteink ez országának pedig van egy más, nem ke-
vésbé fontos része, tudniillik az embertől elválaszthatatlan, min-
den körülmény közt számításba veendő kiegészítője: teste. A
kettő: szellem és test együtt képez egy ismerő alanyt, követke-
zőképp ha testünket vesszük vizsgálat alá épen úgy magunkkal
foglalkozunk, mint mikor szellemi életünk nyilatkozatait tár-

gyaltuk. Alany és tárgy e címen is találkozik egyben: az emberben és így szabadságunk korláta e nyomon, a test élete alapján is megvizsgálásra és kimutatásra vár. Az így nyerhető korlátok lesznek aztán a szabadság valódi k o r l á t a i, miként ezt az olvasó jó érzéke előre sugja.

Most hát ne viratkozzunk többé a felett, melyiket kellett volna első sorban tárgyalnom, a szellem vagy a test életét-e? A külön fejezet alatt tárgyalásnak minden esetben meg van jogsultsága s eljárásomat az indokolja, hogy arról a félről kellett előbb eszmét keltenem, a melyikben a szabadság otthon van, a szellemi életről, mert csak e föltétel alatt szólhatok a szó szoros értelmében veendő korlátairól, melyek a test életéből származnak.

Szószaporítás lenne az előttünk álló feladat nagy nehézségeinek felsorolása, melyekben »szellem«, »lélek«, »test«, »élet« s mindezek összefüggésének és felbomlásának mikéntje közönségesen a legsúlyosabb problémáknak tekintetnek. Azzal sem kecsegtetem sem magamat, sem olvasómat, hogy mind e problémák vadonatúj megoldására találtam, sőt csatlakozom az eddig legigazolhatóbbaknak bizonyult elméletek mestereihez s ha valami eredetiség mégis lenne soraimban azt egyőnk se keresse másban, mint a mondott elméleteknek ez értekezés főcéljához mért alkalmazásában.

Röviden megjelölöm álláspontomat. Emlékezik még reá az olvasó, hogy tiltakoztam a fizikai törvények kiterjesztésének mindent: életet, szellemet elnyeléssel fenyegető divata ellen s fentartottam, hogy a szellemnek megvannak oly speciális nyilatkozatai, melyek a közönséges fizikai törvényekkel nem magyarázhatók. Erről szólt épen ez értekezés megelőző része.

Most, hogy e tárgyra az élet, tudnillik a test élete érdekében visszatérek meg kell jegyeznem, hogy a fizikai törvények korlátlan uralmát vallom bármely test fölött azon pontig, míg az élet külön tüneményéről nincs szó. Így nevezetesen a holttestet kizárólag a physika és chemia — s hogy az ellentétek találkozzanak: a theologia dolgának tartom. De viszont az életnek kimagyarázására, nyilvánuljon az a legparányibb sejtben vagy a legtökéletesebb emberben, a szorosb értelemben vett

physikai és chemiai törvényeket kielégítőknem tartom. Idáig terjedt fentemlített tiltakozásom és nem tovább.

Lehet azonban szó arról, hogy a fizikai erők átalakulnak, miként ennek példáját adta a Mayer R.-féle elmélet. Ha e nyomon az »életben«, a »szellemben« a kosmost átható s éltető erők ily átalakulását és fixirozását tekintenők, — s ez mint hypothesis bátran föltehető, — ha ennek igazolását egy még várt elmélet plausibilissé tenné, nem késném annak elfogadására, mint a mi gondolatkörömhöz legközelebb áll. De még ez esetben is fenmaradna miként a szellem, ugy az életnek önmagában, az eddig ismert fizikai törvényektől függetlenül is tárgyalható köre, mert hát mindegyik: szellem és élet a maga nyilatkozatai és tényei után ítélendő meg.

Álláspontom tehát az, hogy a testről szólni akarva, a test életére, illetve általában az élet nyilatkozatai és tényeire irányult vizsgálódást, az e révén megállapított elveket és törvényeket nevezem tudományos nyereségnek. Ilyennek tartom pedig a Darwin nevéhez kapcsolni szokott physiologiai elméletet.

Ez elmélet szerint a mértani arányban szaporodó élőlények az önfentartás harcát vívják, mely küzdelem a többiek rovására az erősbek fenmaradásában s nemük tovább szaporításában áll, hogy a harc ismétlődjék tovább vég és cél nélkül. Két törvényerejű tényező szabályozza a harcot. Az egyik az átöröklés, mely szerint az utód elődeinek előnyeit és hátrányait átveszi; s az alkalmazkodás, mely a más-más viszonyok közé jutott példányt a környezet befolyásának fölvetelére, a hozzá idomulásra, majd az így nyert sajátságok tovább adására kényszeríti. — Darwin, mint tudva van, ez alapokon magyarázza a fajoknak s végelemzésében magának az embernek is előállítását.

Ez elmélet azon pontig, míg az élet tünetényeinek körében marad, bizonyítékainak erejénél fogva, teljes megbízhatóságra tart számot. Hibája ott kezdődik, mikor az embert oly könnyedén sorolja az élőlények sorozatába, mint bármelyik emlősállatot, noha Darwinnak gondja volt rá, hogy az embert a majommal összekötő középtagozatot, a majomembert kiveszettnek s ma már nem demonstrálhatónak állítsa. A hiba ott rejlik, hogy noha az embernek előbbi fejezetünkben tárgyalt szellemi ereje címén nyilván oly nyilatkozatai és tényei vannak, melyek phy-

siologiai alapon sem létre nem hozhatók, sem meg nem magyarázhatók, e különállása a Darwini elméletben nem emeltetett ki s nem utaltatott más vizsgálódási körre eléggé, sőt az ösztön révén, mely emberrel, állattal közös, a physiologia keretébe vonatott.

Mind e rohamos induktió, tehát szükségkép hibás volta dacára is van mit tanulnunk s átvennünk a Darwini physiologiától kitüzött célunk érdekében. Ez észrevétel magyarázatát a következőben találom. Tény az, hogy a sokszor mondott szellemi erő, mint minden erő organismus által, meg is nevezhető: az idegrendszer által működik. Azt hiszem, hogy ezt itt bizonyítani felesleges. Az organismus pedig, mint élettani tünemény éppen úgy alatta áll az élet legáltalánosabb törvényeinek, mint a legutolsó sejt, — és így az átöröklés- és alkalmazkodásnak. És ha az idegrendszer e törvények közrehatása alatt áll, egyuttal át is viszi e hatást a benne és általa nyilvánuló ugynevezett szellemi nyilatkozatokra. E nyilatkozatokon, melyeket mi a kifejezés-, illetve a műalkotásban, a cselekvésben és az elméletben találunk, valamint tényeiken: a nyelv, a művészetek, az állam, az egyház, a tudományok, a paedagogián egyenként kimutatható az élettani törvények: az átöröklés és alkalmazkodás hatása, s ezek elhatározó befolyásában ismerem fel a szabadság valódi, többé nem maga által csinált korlátait.

Ám vegyük sorra őket s keltsünk legalább eszmét a szellemi étellel járó e korlátok belátására, a részletes igazolást pedig ráhagyjuk magára a figyelmes olvasóra. Rá jó magától.

Első helyen áll a nyelv s a művészetek, közös elvük a kifejezéssel, vagy mint a művészetekre vonatkozólag specifice hívtam: a műalkotással. A nyelv megtartja s átörökíti grammatikai alapszerkezetét, de átalakul hangtani idomkopás s dialektusi újjászülemelés útján. Ez utóbbiak lényegesen a körülmények befolyása, az alkalmazkodás nyomán jönnek létre. A kifejezésre törő emberi szellem felett az átöröklés és alkalmazkodás által vívott harcot közvetlen szemlélhetjük az arya, a sémi, az altaji nyelvcsaládok egyenes és oldalági leszármazékain. Csak a hibásan értelmezett, s bátran korlátlanak hívható szabadság nevében juthatna valekinek eszébe, mint ez egyébként megtörtént, merőben uj nyelv alkotásának kitérlete. E vállalat az emberi

természet törvényein szenvedett hajótörést s ma már nem Leibnitzek, hanem legfőlebb gyermekek foglalkoznak ily ideával.

A műalkotás rendesen a szellemi erő legszabadabb, korlátot nem ismerő nyilatkozatának szokott tekintetni. Azonhan még ő sem törheti át az átöröklés és az alkalmazkodás korlátot, bizonyossága első sorban a styl, melyet nemzedékek örökölnek át egymástól s aztán a műfajok, melyek jármát a leghivatottabb művész sem rázhatja le. De hogy a styl és a műfajok körében mennyi szabadsága van a különböző idők és nemzetek művészeinek, tanui: alkotásaik, tanuja a műtörténelem. A tisztán emberi, vagy jobban mondva: szelleminek kifejezése a műalkotás terén csak a logika pórázán működő kritikus mértéke; a megvalósulásban mindig módosulást szenved a műdarabokat érteni és élvezni tudó közönség javára. — Egyénileg véve épen szembező az átöröklés és alkalmazkodás törvénye. A régi adagium: *poeta non fit sed nascitur* eléggé illusztrálja az egyéni átöröklés szükségét. Rangot e téren igazán a születés ad s ritka eset, hogy e rang egy családban több ízben át megmaradna, ellenkező hatások, tehát a körülmények e traditiót hamar más utra terelik.

Legfontosabb, mert legtöbbünket érdekel az átöröklés és alkalmazkodás korlátainak igazolása a cselekvés s az ezekre vonatkozó állam és egyház terén. Nagyban, az állam és egyház alakulása-, föntartása- és kormányzásában még csak hajlandó lenne elismerni az ember a maga által hozott törvényeken felülálló, átható s cselekvéseinket vezérlő általános törvény hatalmát. Nevezetesen szívesen beleegyeznék abba, hogy az egyházi, állami formákat Rousseau elmélete szerint alkotni nem lehet s ha az anarchia idején leromboltattak, a régi forma a fizikai törvények kérlelhetetlenségével fölülkerekedik. Azt is jó szívvvel veszi, mert ellene nem tehet, hogy kormányzásukban a conservatismus és radicalismus vezérszerepét beismerje, pedig ezekben már határozottan az átöröklés és alkalmazkodás élettani követelménye lép előtérbe. Minden testület jelszava: a rend és haladás, hogy elvek alapján szintén onnan magyarázható, ki vonná kétségbe? Azt azonban rendesen fejszóvalva veszi, ha magán cselekvésére alkalmazza valaki az elhatározása fölött álló korlátokat, ha kétségbe vonja, hogy létrejött cselekvényei meggondolásának eredményei. — Távol legyen tőlem, hogy ez értekezésben oly erősen kiemelt

önelhatározás, felelősség értékét most leszállítani törekedném. De a valamennyünk által érzett korlátoltság főbb mozzanatai belátása, a mindig üdvös igazság érdekében ad hominem viszem az érvelést s az egyszer megtalált igaz nyomot hűen követem, habár egy »végzetet« a sorsot kellene igazolnom az ember fölött. — Hát nem a cselekvés nyílt átöröklését tanúsítja-e az elismerés, melylyel a közélet, a történelmi nevek és családjuk iránt van? Ha valaki a közélet terén akár műalkotó, akár tudományos, akár cselekvő képességének nagyobb erejével a tömegeből kivált, azokat veszi a hirnév ajkára s a központi hatalom: az állam dekorációival, javadalmazásaival kitünteti. Csakis e három téren emelkedhetik ki az ember társai fölött s ez is igazolja elméletünket a szellemi élet föntirt hármass nyilatkozatáról. Leggyorsabb elismerést kétségkívül a cselekvés terén tanúsított bravour talál s épen azért a rangok, kitüntetések legnagyobb része az övék: az államférfiaké, a hadvezéreké, az egyházfőké. Hiszen legközelebb esnek a hatalomhoz, a hatalom pedig Beranger szerint »harang, a kik huzzák, nem hallanak kivüle más hangot.« Ritka eset, hogy a művész s még ritkább, hogy a tudós életében teljes elismerést találjon. De ha a cselekvés hőseinek gyorsabb s több elismerést juttatott közönsége, több várakozással is van iránta. Várja maguktól s családjuktól az egyszer tanúsított bravour folytatását s maga a természet jó előzékenyen e várakozás elé s a cselekvés-módokat több nemzedéken át megörökíti. Jól érzi s bizonyítja ezt a közönség finyássága a házasságkötésben. Nem köti örömet sorsát senki oly individiumhoz, kinek családját, jellemét nem ösmeri. A »jó családból való« s a németeknél épen címnek is használt Wohlgeboren a bizalomra vall, melylyel a jellem átöröklése iránt viseltetünk. A keleti népek Kaszt rendszere épen az átöröklés korlátának hivatalos megtestesítése volt, elég szerencsétlenül, mert nem vette figyelembe a vele ellentétes törvényt az ép oly kérlelhetetlenül működő alkalmazkodás elvét.

Ha e szabadságkorlát, az alkalmazkodás befolyását ad hominem illusztrálni kívánám, nagyon apró részletekre, az egyének viszonyaira kellene áttérem. Mindegyőnk közvetlen érzi a körülmények elhatározó befolyását cselekvéseinkre s ha a moralista ennek ellenére, mint hivatalos személyei, a papoknál gyakran

található, követelni látszanék a körülmények befolyásától független cselekvőséget, úgy bizonyos adatokkal szolgálhatok neki felvilágosítására. Ha valakinek levelet írok, szándékom is meg van hogy a megírt levél kézhez jusson. S egyszer (Buckle) a londoni főpostára beérkezett s hibás címzés miatt nem továbbíthatott levelek számát eszébe jutott valakinek számba venni s arra a különös eredményre talált, hogy az ekként nem továbbíthatott szám évről-évre arányban állt a beérkező levelek összes számával. Mi ez ha nem az önelhatározás felett uralgó végzet szabályszerű befolyása? Egy más példa. Az öngyilkosság direkt ellentétben van a létért való küzdelemmel s nem is képes más reá, mint az önelhatározással bíró ember. Noha önelhatározás előzi meg hát az öngyilkosságot. a statisztikai adatokból mégis az derül ki, hogy az öngyilkosok számában, egy-egy decennium határában arány van, annyira, hogy teszem fel a statisztikai hivatal főnöke az 1884. jan. 1-én megközelítő biztossággal megjósolhatta, hogy ez évben hány ember lövi magát föbe, hány akasztja fel, hány öli vízbe magát? Ez s ezekhez hasonló számtalan adat a kezesség, hogy önelhatározásainknak meg vannak korlátai s ezek egyike épen a körülményekhez alkalmazkodásban keresendő. E körülmények bomlasztó és felfrissítő hatásának tudható be egyébként a historikus családok idő folytán alábbszállása s elmerülése a névtelen tömegben címeikkel együtt, majd újabbak fölszínre jutása.

Meg kell emlékeznem végül szellemi életünk utolsó pár ténye: a tudomány- és paedagogiára s közös elvük: az elméletre gyakorolt befolyásáról többször említett fysiologiai származása korlátainknak, az átöröklés és alkalmazkodásnak. Kik a tudományok históriáját, vagy egyszerűen a nemzetek történeteit lapozgatták, tudni fogják, hogy semmi sem ver oly mélyen gyökeret az emberiségben, mint egy-egy elmélet, hiedelem, babona. Nemzedékről-nemzedékre, századról-századra száll át, évek ezerein föntartja magát s benyulik hozzánk a sajtó-szabadság korába több oly elmélet, melynek alkotó részeit izre-porrá törte a haladó idő. Mindegy, az elmélet megvan s dacol — kivált ha intézményekre tett szert — a legtisztább igazsággal. Az a lumen siccum, melyről Verulami Baco irt, a fysiologiai átöröklés törvényén idólatkat ápol és kultivál s a mi feltűnő a különben érdekeit

értő s kora eszmeiért lelkesülni tudó egyéneknél is. S hozza meg bár a változott körülmények bomlasztó ereje ez elméletek fölött itéletét, láttassa bár be demonstratív alapokon a szent igazság követelményét, az egyszerű, értelmes s ósdi elméletet örökölt ember meghallgatja az igazság szavát, tán meg is tapsolja, de ha zsinórmértékül kellene alkalmaznia a szép és jó felismerésére s cselekedeteinek vezérlésére, úgy jár mint Edmann bornirtja, kit hiába próbáltak alkalmasabbnál-alkalmasabb szempontokhoz vezetni a tények belátására, nem, ő neki meg van a saját lyuka, melyen keresztül tudja csak nézni a dolgokat. Ezt szüli az átöröklés.

Épen az elméletek terén üdvös hát a körülmények átalakuló s átalakító erejének befolyása. Buckle ezt a Tartufeök bosszuságára így fejezte ki: az eretnekek, a heterodoxok a legnagyobb jóltevői az emberiségnek.

Sárospatak.

Bokor Fózsef.

A NŐ.

III.

E történeti vázlatból egy komoly tanuság tűnik elő, hogy a nő, mint az ember szenvedőleges fele, vele szállt, vele emelkedett. Mint a családok, úgy a nemzetek és korok műveltségét a nő helyzetéből lehet megítélni. Jólét, nyomor, felvilágosodás értelmi homály, egészséges közérzet, beteges elégedetlenség, törvénytisztelet és szabadosság, nemes hajlamok s nemtelen ösztönök uralma, — mindezt a nő érzi leginkább. Ő a társaság erkölcsi képe. De ebből az is következik, hogy a felelősség a társaságon, illetőleg az erősebb nemen van, tőle függ, hogy a nő áldása vagy átka legyen. Arra a kérdésre, hogy mit kell a nőkért s ugyanakkor magunkért tenni, csak akkor felelhetünk, ha előbb másik két kérdést megfeleltünk, mi lehetne, minek kellene lenni a nőnek? mivé tettek őt a viszonyok s az élet?

A nő eredeti s természetes hivatása feleséggé s anyává lenni. Fizikai testszerkezetén kívül erre képesítik őt ragaszkodó lényé s gyermekszeretete. A kis leány már az anya szerepét játsza bábujával szemben. A két nem közt szintén természetes vonzalom, mely már a vadaknál is tapasztalható, azon törvényre utal, hogy nem jó az embernek egyedül lennie. S ha bár időnként, sőt helyenként változik az arány a született fiúk s leányok száma közt, általában mégis minden férfira esik egy nő. A primitív műveltségű népeknél csakugyan ritkán marad egy férfi nőtlen, sőt a szerint, a mint többet tud el tartani vagy többtől óhajtja magát el tartatni, kiszolgáltatni, két-három, sőt több feleséget is vesz. S a civilizált népeknél? Sajat-

ságos, hogy itt rendszeren keveskedik a nőszülések száma, sok marad agglagénynek s vénleánynak. Mi ennek az oka? Kevesebb szükségét érzi a férfi a nőnek, vagy az inkább szellemi foglalkozás az alapjukban é r z é k i ösztönöket gyengítené? Ellenkezőleg különösen a félcivilisált népeknél éppen a phantasia megvesztegető közbejártszása folytán nagyobb az inger s zabolátlanabbak a nemi élvezetek.

S talán éppen ez az egyik oka annak, hogy a férfiak egy faja idegenkedik a házasság életétől, mert nem érzi annak s z ü k s é g é t. Szomoru illusztrációja a nemi viszonyokban való könnyelmű gondolkodásnak, hogy polgárosult államokban szaporodik a bukott nők száma s a férfiak kéjvágya törvénytelen kielégítésének eszközeit t ö r v é n y e s í t e n i kell. Azon igazságtalan szabadalmát a férfinak, hogy leendő nejétől szigorúan követeli a szeplőtlen tisztaságot s maga éli boldog fiatalságát v á l o g a t a t l a n nőtársaságokban, elég ravaszok sophismákkal védeni, hogy a c s a l á d i v é r tisztasága a férfi kicsapongása által nincs veszélyeztetve. Nincs a magáé, de nincs-e a m á s é? S ha áll az, hogy a tapasztalatlan férfi könnyen kerül a csábító nő hálójába, még igazabb, hogy a csábult nők a t a p a s z t a l t férfiak áldozata szoktak lenni. A paradicsomi esetet helyesebben fogja fel az aios-k (egy japani pária-faj) mondája, mint a héberéké: azoknál a férfi b e s z é l i rá a nőt, hogy az almába harapjon

Nem vagyok annyira fatalista, hogy a közerkölcsiséget végfelomlással fenyegető ezen meztelenkedését az állatiságnak szükségképeninek tartanám s elfogadnám az elméletet, hogy az ifju ember egészsége kívánja a házasság előtti vissza n e m tartózkodást s a férfi (mint a kakas) természete szükségeli a t ö b b nőt, vagy statisztikai törvényül azt, hogy bizonyos számú nőnek el kell (vagy inkább m e g kell) esni. Az elsőre nézve hivatkozhatom éppen az egyetemi ifjuság történetére (a német burschok) a társulatok törvényeire, kik tudatosan fogadták fel, hogy nőszülésükig nőhöz nem nyulnak. De az ilyen ifjak nem korcsmásban s kávéházakban töltötték ö s s z e s szabad idejüket, hanem t e s t g y a k o r l a t t a l, vívással s komoly szellemi munkával. A henyeség — a mi ifjuságunk virtusa — az ördög párnája s az ö s z t ö n ö k n e k nem korán megnyütt de erős, e d z e t t

testtel s férfi akarattal lehet ellenállni. A szenvedélyük mellett prokátoroskodó férfjeknek egy physiologiai s nem kevésbé psychologiai törvényt ajánlok figyelmükbe, hogy az életerőt lehetséges bizonyos irányba fordítani, így egy ösztön kielégítésére használni (itt a nemire) s az ember kétszerte-háromszorta többször elégíti ki vágyát, mint normális állapotban. De ez mindig a többierő rovására történik s éppen a nemi élvezetekben üzött mértéktelenség legközvetlenebbül az agyat (gerinc- s koponyaagy) támadja meg s tehetetlenné, munkaképtelenné s a szellemi étellel való szoros összefüggésénél fogva életunttá s elmebeteggé teszi az embert. (A polygamiában élő népek hanyatlását jó volna gondolóra venni, habár törvénytelenül nálunk is divatozik az.) S ha csak magát érné a nemesis, de maga után vonja az ilyen élet physikailag a nemzedékek satnyulását, a nők idegességét s erkölcsileg a családok békéjének megzavarását, a nemi élvezetek kielégítésében való cynismusnak a fiukra átterjedését s a bűnnek uton-utfélen mind nagyobb arátlansággal üzését, a nemzet gyöngülését s pusztulását.

De ne siessük el ítéletünket. A leányok nagy számának hajadonul maradása okát csupán a férfiak szabadellet iránti előszeretetésben keresni s ebből származtatni a szabadhölgyek szaporodását és sok nőnek elhagyatottsága miatti elaljasodását, egyoldalú felfogása volna a helyzetnek. Kérdés, legalább részben nem magok a nők is okai ez otthonhagyatásuknak. A félmivelt népeknél is megvoltak a követelmények egy leendő asszony tulajdonságaihoz, tudni kellett neki sütni, főzni, ruhát készíteni, a házat rendben tartani s erre az anya betanította. A férfi most már nem cselédét, de segítőtársát tekintette nevében. Az a szerepfelosztás, hogy a mit a férj keres, azt a nő megtakarítja, nem ideális, de olyan, mely tényleges volt, midőn a férfi a nőt magáért vette el. Ezzel nem akarom elítélni a hozományt s nők örökösödését, melyet a humanusodás vívmányának tartok. De senki sem fogja tagadni, hogy a kisértés megvan egy férfinál, mint egykor rangra, most a vagyonra tekinteni s a nevében kívánt tulajdonokból némi engedményt tenni azon kenyelemért, melyre a nő pénze segíti. Viszont nincs kizárva a lehetőség, hogy a nő, mint most már szintén kereső fél, a megtakarítás kicsinyes gondjai alól feloldozottnak kép-

zelje magát s nézeteltéréseknél nem azt mondja, hogy ez a miénk, hanem: ez az enyém. A mint nem kisfoku műveltség s igazságérzet kívántatott egy férfiban nem éreztetni »egy szoknyában« érkezett nejével, hogy én tartalak, úgy nem közönséges értelmesség, belátás s méltányosság szükséges ahhoz, hogy egy vagyonos nő elismerje, menyivel biztosabb tőke van a férfi munkájában, hivatalában vagy tudományában s örüljön, hogy annak jóllétéhez, mely az övé is, járulhat.

Egy bizonyosan sok tapasztalásból elvont régi példabeszéd azt mondja: »nézd meg az anyját, vedd el a lányát.« Terjeszszük ki ennek igazságát, mert különben is elválaszthatlanok fogalmilag a családra. A milyen a család, olyan a gyermek, s ha a fiu — mint a külvilággal hamar érintkező — képes annak befolyásától némileg szabadulni, a leány, ki legtöbbet otthon van, éppen nem. Leendő férje s a közte való viszonyhoz mintát a szülei köztiről vesz s jó ha az mintaszerű. Hol a férj munkáját végezvén, örömmel siet haza s családjá körében otthonát találja, hol a nő nehezen várja férje hazaérkeztét s szeretettel siet elébe, ott a leánynak is eszménye lesz a családi élet. Az ily otthonnak éppen ugy feltétele a férfi becsülése, gondjainak, aggodalmainak s reményeinek megosztása, mint a nő gyöngéd kedveskedése, helyzetével, sorsával való megelégedése s őszinte törekvés a család javát, ha kell lemondással, nélkülözéssel elősegíteni, a mennyire hatalmában áll. Hol egyik vagy másik félnek, titka van s ha tartózkodásból is elhallgatják, a mi őket bántja, ott meg van ingatva a házi békéhez szükséges bizalom. A mily helytelen volna egy férfinál a közügyeket érdeklő terveket, hivatalos titkokat nejével közölni, mely végre is rá nem tartozik s a férj mint a közélet embere tetteiről nem nejének, de azon ügynek felelős: oly szomorú következményü lehet elhallgatni a nő előtt, a mi anyagi helyzetüket, bevételeiket, kiadásait s ettől követelt életmódjukat illeti. A nő csak akkor felelős cselekedeteiért, ha teljesen ismeri vagyoni s társadalmi állásukat. E normalis családi formák mellett még többen vannak abnormisok. Hol a felekben eleve nincs már meg a kölcsönös becsülés, ott az eredetileg leghevesebb szerelem is nélkülözi az állandóság biztosítékát. Minden jó viszonynak feltétele a kölcsönös engedékenység s az különösen szükséges a házasság

életben, hol a s a j á t s á g o k — melyeket, ha félévig voltak is jegyesek, nem ismerhettek — s közelség miatt nagyon érvényre jutnak s apró neheztelesek, kisebb félreértések szinte kikerülhetnek. E nélkül torzképe lesz a házi élet annak, a minek lenni kellene. És sajnos, hogy a rossz házasságok igen gyakoriak, mint ezt az elválások nagy száma bizonyítja. Az erkölcsi alap itt rendszeren hiányzik, a házasság érdekszerződés jellegével bír. Mindenik a házon kívül keres szórakozást, össze csak azért jönnek néha, hogy szemrehányásokat tegyenek egymásnak. S a gyermekek tanui a legkinosabb jeleneteknek, szerencse ha többnek nem, mert arra is sokszor van eset, hogy az asszonyhoz udvarló jár s az ember — a mi nagyobb gyermekek előtt nem marad titokban — szeretőt vagy szeretőket tart. De még közönségesebb eset, hogy a férj unván magát üres óráit társaságokban, kávéházakban tölti s kártyával vagy ivással izgatja fel lankadt idegzetét; míg a nő szórakozásból a boltokat járja, vásárol, öltözködik, piperézi, kendőzi magát s keres nyilvános helyet — sétatért — a hol lássák, mert tetszés nélkül egy szép nő nem élhet. Ennek aztán van folytatása is: a jövedelem néha igen szerény s a kétfelé költés kiadásait nem viselheti s ha mégis viseli vagy a férfinak kell törvénytelen eszközökkel, néha lelkiismeretének áruba bocsátásával pénzt szerezni, vagy a nőnek mellékutakon keríteni elő, a mi a szabónak, divatárusnak jár s bálra, mulatságokra kell. Ilyen családi viszony, a mely nem oly kivételes, éppen alkalmas egy fiatal leánynak a női hivatáshoz előkészítésére.

D maradjunk a tisztességes életű családoknál. A leány itt nem tanulhat rosszat, de tanulja-e mégis azt, a mire mint házi asszonynak szüksége leend. Az levén a cél, hogy a leány hódítson, a legokosabb anyák is csak arra törekeshnek, hogy leányuk külső megjelenése tetszős legyen. S ezt elérik, ha példájukkal s tanácsaikkal megértetik, mint kell ülni, járni, beszélni. S mert tagadhatlan, hogy a női termetet emeli a ruha — előnyeit feltünteti, hiányait eltakarja — az öltözködés fontosságának hamar tudatára hozzák. De nem kell azt magyarázni sem. Mióta a házi asság nem tartatik a nő főerényének s a látogatások s közhelyeken megjelenés még a középosztályu nőknél is a »bon ton«-hoz tartozik: a közvélemény s a divat uralma

alól kevés tudja magát kivonni. A rangbeliektől nem maradhat el öltözködésben, kültekezésben, sőt ha lehet, versenyez velök. Kiterjed ez a leányok neveltetésére is s közelebb azok öltözetére s minden új alkalommal új ruhával ellátására — nehogy megítéljék. A mama kötelességének tartja — ha ugyan az már el nem leste — serdülő leányát a toilette titkaiba beavatni. Így vannak alávetve a leány nevelésében az anyák a kor és osztály szokásainak s előítéleteinek, tekintet nélkül arra, vajjon leányuk boldogságához az-e a legegyszerűbb út. Módosabb családoknál elmaradhatlan egy kis francia s zongora, de kevésbé módos családok is inkább összes jövedelmüket oda áldozzák, csak hogy leányukhoz is járjon zongoramester. S viszi is évi pár száz forint kiadással annyira, hogy tud erősen skálázni s néhány nocturne-öt eljátszani. Ötven közl azonban egy ha viszi annyira, hogy a hallgatónak — legyen az udvarlója vagy férje — műélvezetet adjon. Ellenben a fehér kacsókat nem szabad holmi kerti vagy konyhai munkával eldurvitani; majd lesz szakácsnő. Szakácsnő is akadna jó pénzért, de csak akkor, ha férjemuramtól telik fizetni vagy feleségemasszony hozott magával elegendő Zulag-ot avagy időnként »tűpénzt« kap s akkor is örökös bosszuság s veszteség, ha a háziasszony nem tud a konyhadolgaiba bele szólani s a kiadásokat ellenőrizni. A zongorát pedig ott lepi a por felnyitatlanul s a férj azt gondolja magában: nem okosabban tennének-e az az ezer meg ezer család, a kik leányukat, néha leányaikat 6—7 évig taníttatják zenére, a minek az állítólagos ízlésfejlesztésen kívül semmi hasznát sem vesznek, félretennék vagy takarékpénztárba helyeznék el azt az összeget s ugyan szép summát lehetne ebből adni leányuknak hozományul.

Vegyük most a házasulni akaró fiatal ember helyzetét. Akármily bájos legyen is, a kit szívesen adnának hozzá, készen lehet a nagy igényekre. Kicsiny korától kezdve legtöbb leány azt tapasztalta, hogy utánajárnak, mindent kedvére tesznek vele fényelegnek s félerthetően nagy szerencsét jósolnak neki. Hogy ne támadna benne az az édes hit, hogy másoknak tiszte neki örömet szerezni s mindezt — ingyen, csupán az ő kedves személyiségeért. Arra nem nevelték, hogy az embernek kötelességei vannak, hogy az élet komoly s nem

mulatságra való. Az ilyen leány a férje házában is azt várja, hogy mindig kedvét keressék s óhajításainak — utóbb szeszélyeinek — eleget tegyenek. A házasulandó férfi, még ha szerelmes is, kétszer is meggondolja, megtegye-e azt a komoly lépést, mely őt magát s egy hozzákötött nőt szerencsétlenné tehetné. Egy elkényeztetett gyermekből lehetne-e hű s e n g e d e l m e s feleség? s ha nem, nem jobb-e sorsukat elválasztani, mielőtt összekötötték? Ilyen meggondolás oly férfit is visszatartat a nőszüléstől, a kinek módjában volna egy családot kényelemben tartani. De hányan vannak, kiknek magoknak s egy takarékos nőnek meg lehetne élni szerény jövedelmükből, de a saját osztálybeliek közt nem talál egyet, hol a leány magasabb igényekkel nem bírna. A házasságtól azt a sok férfit nem az tartja vissza, hogy a s z ü k s é g e s t nem fogja majd fedezhetni jövedelméből, de hogy a sokkal többbe kerülő f e l e s l e g e s t nem. S mentől későbbre marad a nőszülés, annál nehezebb az elhatározás. A nőtlen életnek megvan bizonyos függetlensége, melyet nem könnyen áldoz fel az ember. S abban is van igazság, hogy v a g y i d e j é b e n, v a g y s o h a! Az agglegényeknél — kevés kivétellel — fejlődnek ki bizonyos sajátságok, melyek sokkal merevebbé lesznek, semhogy a minden házaselethez szükséges a l k a l m a z k o d á s megtörténhetnék. A vénleányokról nem szólok, ezek ha néha nevetségesek, akkor is inkább sajnálatraméltók. A mi azokat az é r t e l m i h á z a s s á g o k a t illeti, midőn a vagyon, név, követeli két egészen idegen ember egybekelését, néha jól sikerülnek, miután előre tisztában vannak, mit várhatnak egymástól; csak aztán a s z á m í t á s ne legyen hamis. Az ilyen érdek házasságoknál az a fő, hogy a mit egyik másik fél hoz — álljon az műveltségben, rangban, vagyonban — kiegyenlítse egymást. A különböző ranguak (mesalliance) s műveltségük közti házasság rendszeren futólagos fellobbanás eredménye s így a kiábrándulás hamar bekövetkezik. Gazdag férfi vehet el szegény leányt, ha abban testi-lelki tökélyek pótolják a vagyont, elég biztos kilátással a hűségre s békére; ellenben szegény férfinak g a z d a g nőt venni mindig kockázatos. M i c h e l e t erről mondja: »Si vous voulez vous ruiner, épousez une femme riche.«

Az élet humora az, hogy egyik embernek a bőséget, másik-

nak a szükség legyen vesztére. A társadalom felszínén uszóknak a nagyméltóságoknak s pénzhatalmasságoknak az ad nagy gondot, hogy mivel töltsék az időt s nem levén rendes foglalkozásuk, a multságokban keresnek kielégítést. E magas régiók hölgyei (itt is vannak kivételek) nem tudnak elleni izgalom nélkül, megfordítják a közönséges életrendet s máskor esznek, máskor alusznak, mint a többi halandó ember. S talán pirosabb az arcuk, jobb a gyomruk, jobban alusznak s általában boldogabbak? Eppen nem. A boldogság olyan tündér, mely fut elöttünk s nem érjük utól, ha k e r g e t j ü k. A nagy urak családjának is abban van biztosítva nyugalma s belső megelégedése, a miben a középsorsu emberé: a lelki javakban s szivnemességben, ha elméjük ismeretekben gazdag, ha izlésük finom s jóakarát köti őket egymáshoz s más emberekhez. Különben a ki a lelki tartalom hiányának pótlására a külső benyomásokban keresi az élvezetet, annak itt még több eszköz áll rendelkezésére, még inkább felette érzik magokat az emberek ítéletének s így a rossz házasságok, házasságtörések s elválások aránylag nem kevesebbszer fordulnak elő a felső osztálynál, mint a középnél vagy alsónál.

Sokkal szomorubb képet nyújt a társadalom legalsó rétege. V ö r ö s m a r t y (Gondolatok a könyvtárban) egy bölcselmi ódájában azon kérdést teszi föl: »ment-e a világ előbb?« a felelet az: »ment, hogy minél dicsőbbek népei, salakjuk annál borzasztóbb legyen s a romlott ember bőszült kebele dögvészt sohajtson a hir nemzetére.« A jelen polgárosodásnak hivebb képét alig lehetne adni. Az anyagi műveltség óriási haladásának nem maradhattak el természetes következményei. A versenyben a gyengék buktak el az erősek mellett s még ha az értelmierőé lett volna a győzelem, de a t ő k é é, a p é n z é. A physika törvénye szerint a nagyobb tömeg vonzza magához a kisebbet: így halmozódik fel egyeseknél a vagyon s szegényednek el a milliók. A gépek kiszorították vagy magokhoz nyugózték az emberi k é z m u n k á j á t. A gyári előállítás olcsósága míg a fogyasztó közönségnek javára volt, a kisiparosoknak elvette kenyereit. Oda jutottunk, hogy megint u r a k é s s z o l g á k v a n n a k, az utóbbiak sokszorta többen s amazok önkényére bizva. De a mi ezt még leverőbbé s következményeiben vészessé teszi,

az az anyagival együtt járó erkölcsi nyomor, melynek fekélye első sorban a család életét támadja meg. A szegénységgel, sajnos, rendszeren együtt jár a tudatlanság s becsületérzés hiánya. Ez osztály leányainál közvetlenül nyilatkoznak az érzéki ösztönök s kevesebb a tartalék, mint annál, a ki tisztas környezetben nőtt, jó példát látott s a cselekedetek következményéibe be tud látni. Innen a szeméremnek majdnem teljes hiánya, mely különösen nagy városokban a cselédeknel tapasztalható, kik semmi restelni valót nem találnak abban, ha teherbe esnek, sőt kilátással a sokkal jobban fizetett dajkaállomásra még örülnek annak. Nem foglalkozom a sötét háttérrel, mely a törvénytelen gyermekek sorsát rejti: az érzékenyebb leányoknál az anyai szeretet s a szégyen kínos harcával, melynek néha a gyermek esik áldozatul; a bűnös üzletekkel, mely a gyermekek születését vállalkozik megelőzni, vagy a nehezen fizető anyát a teherből »lassu betegség« színe alatt megszabadítani.

De a nyomornak ijesztőbb képeit talán sehol sem lehet látni, mint a világvárosokban s a gyártelepeken. A pincészobák penészában ott tanyázik több család, férfi, nő, gyermekek; néha keresztbe feküve hárman is hálnak egy ágyon. A szoba levegőjét már eléggé megrontja a föld és fal nedvessége, ehhez még a sok ember kipárolgása s kilélekezése kell, hogy fojtó legyen. A tisztaság senkinek sem levén külön kötelessége, az iránt az érzéket mindinkább elvesztik. S itt nő fel az inség leánya. Az anya maga is éhezvén vagy sovány s éppen nem tápláló eledellekkel élvén, a gyermeknél, ha a legegészségesebbnek, született is, bekövetkezik a vérszegénység vagy más gyermeki betegségek. Az ily együttléte mindenkor s nemű embernek az itt folyó beszédek, durva tréfák a serdülő leánynak igen jó előiskola a bűnös élethez. Szerencséje, ha nem szép, mert akkor jó árért talán anyja is áruba bocsátaná! — A gyártelepek nőinek semmivel sincs jobb dolga: választaniok kell, hogy vagy gyermekeiket ápolják (nem kapnak fizetést, vagy hogy magok s gyermekeik számára megkeressék a napi ételmet, magára kell hagyni csecsemőjüket s a kisdedeket kitévén minden veszélynek. Az a sanyaru munka, mely még a hol az idő szabályozva van is, a nőre nehezül, tönkre teszi egészségét, idő

előtt felemészi életerejét s milyen gyermeket hozhat világra egy ily elsanyarodott asszonyi test. S a leánygyermek alig lesz tízéves, már munkába fogják s még örül, hogy valamit kereshet. A szellemtelen a gépies foglalkozás éppen nem alkalmas, hogy nemesebb hajlamok fejlődjenek benne s még az a természetes kellem is megmaradjon nála, melyet a puszták csaknem vadon nőt gyermekeinél találunk. De hát mire való a törvény, a községi hatóság, a rendőrség: nem tudják kiürítettetni azokat a betegség- s bűnfészkeket: a pinczeszobákat s nem tudják megakadályozni, hogy a leánygyermeket legalább, míg teljesen fel nem nőtt, gyári munkára ne alkalmazzák? Megtudnák biz azt, de h o v a menjenek s m i b ő l éljenek szegények? Ha a pinczeszobákat ki akarjátok üríteni, előbb építsetek m e n e d é k h á z a t az ily nyomorultaknak, vagy olcsó egészséges lakásokat s ha meg akarjátok óvni a munkásleányt a testet-lelket elsatnyító nehéz munkától, gondoskodjatok róla.

Az itt rajzolt kép átalánosan van véve s főbb vonásaiban az egész művelt társadalomról áll. Részleteiben azonban módosul, mihelyt azt éghajlatok s népek szerint tekintjük. Kétségtelen, hogy az egyenlítőhöz közelebb lakó népeknél a vér hevesége jobban dispónálja az embereket a nemi élvezetekre s férfiak úgy mint nők kevésbé felelősök megfélemlítésükről. Ez lehet annak is oka, hogy a soknejűség a melegebb klíma alatt lakó népeknél inkább fentartja magát. Ellenben a mérsékelt földöv északibb részén lakók természetből komolyabbak s meggondolóbak, azért e nemi összeköttetésekben is mérsékeltőbbek s magokon könnyebben uralkodhatnak. Angoloknál, hollandoknál s észak-németeknél a családi élet tisztasága általános. Házasságtörések, elválások ritkábban fordulnak elő. Befolyással van továbbá a nő helyzetére a nemzetek természeti minősége. Ha nem lehet is határozott véralkatról (temperamentum) beszélni sem népeknél, sem egyéneknél, a vegyületben bizonyos uralkodó véralkati sajátság felismerhető: így az olasznál a cholericusság, a franciánál a sunquanicusság, angolnál, hollandusnál phlegmaticusság, míg a német melancholiára hajlandó. A nő saját s környezete boldogságára éppen nem közönyös, milyen véralkat jut nála előírbe. A p h l e g m a t i c u s csendes, nyugodt, másokhoz való viszonyában inkább negatív, azaz távol van tőle, hogy bánt-

son vagy kellemetlenséget okozzon, de hajlandó szenvtelenség és közönyösségre. Magasabb szellemi működésre s lelkesedésre nem hajlandó, de aztán hamis ideál után sem fut, s oktalan becsvágy nem vezetett, s így nem tudna lenni fősvény, ravasz, irigy. Megfelelő környezetben megbízható, kötelességeinek végzésében kitartó s még a bajokban is türelmes. Inkább nőies természet a *m e l a n c h o l i c u s*, bár szenvedőlegessége s a benyomások felvételére nagy fogékonysága könnyen fajulhat, érzékenykedéssé, mikor aztán magának is, másnak is csak fájdalomára van. Mint Kant mondja, a melancholicus hajlandó minden dolognak nagy fontosságot tulajdonítani, mindenütt lel okot az aggodalomra s figyelmét először is a nehézségekre irányozza, de éppen azért lehet mélyen érző és gondolkozó, lehet bizalmasan s idegenkedő, bár rendszeren nem jön az önzés nála előtérbe. Élfajulásában azonban elégedetlenségre, irigységre, hyprochandriára, vallásos s más rajongásra vezethet. A *c h o l e r i c u s* inkább férfhoz illő véralkat, mely jó irányt véve tudományban, szepművészetekben nagyot producálhat, rossz irányban használván fel az ily véralkatu élénk képzelmet, becsvágyóvá, kevélylyé lesz. Nőknél is rendszeren nagy szellemi tevékenységben mutatja magát, de nagy szenvedélyekben is. Ezeknél még kinzőbb a becsvágy vagy pénzvágy s a rangba, áldásba helyezett gög s uralomvágy. A női sárkányok s furiák az ilyenekből lesznek. Reich iróniája szerint »a cholericus nők igen boldogok lennének, ha a világ hozzájuk alkalmazkodnék.« Nőre nézve legszerencsésebb véralkatnak tartják a *s a n g u i n i c u s t*. Az ily nő mindig vidám, élénk s fel tud üdíteni más embert. Az érzéki örömkre azonban inkább hajlik, mint más véralkatu nő, miután legtöbb behatást kellemesnek talál. Rendszeren őszinték, bizalmasok az ilyen nők, könnyen felejtenek s megbocsátanak. De tudnak gondtalanok s könnyelműek is lenni, haragjukban hevesek, ingerlékenyek, — de az nem tart sokáig s jókedvük megint visszatér. A rosszat maga oktából nem követi el, de nem nehéz arra rávenni. Gondolataik könnyen jönnek s rendszeren kedves társalgók, de éppen azért néha felületeseek, Egy régi psycholog (Fedcr) szerint: »Az ily nő vidám, nyílt, gyanutlan, közös mulatásra mindig kész könnyen hajlik más kívánságára, kedves, örömet szívesen megosztja mással; nem érzéketlen, nem zárkózott, de nem

is oly ingerlékeny, hogy mindjárt kitörne és sértve érezné magát, — annyira azonban még sem gyenge, hogy türelmével vissza lehetne élni.»

Nagy befolyással vannak továbbá a nők életére az állami intézmények, a fő foglalkozások minősége, a közvagyonosság. Az állam nemcsak az igazságos törvények által tartozik polgáraitól s így polgárnőiről is gondoskodni, de a rend szigorú fentartása által is, melynek egyik célja a gyengéket védelmezni az erősek ellen. Az államnak érdekében áll a nősülést előmozdítani s annak akadályait elhárítani. Az állam alapja a család s jólléte arányban van a boldoguló s elégedett családok számaival. S hogy többet ne mondjunk, a katonakötelezettség egyenesen gátvetés a házasságok útjába s következményeiben ártalmas a házasság életre. Különösen a nép zöménél azon korra esik a katonai szolgálat, mikor már nősülni szoktak, mikor természettől leginkább érzik a nő szükségét. A katonai törvények ha megengedik is bizonyos feltételek alatt a nősülést, az mindig kétszer is meggondolandó; az esély mindig meg van, hogy özvegyen hagyja nejét, arra meg biztosan lehet számítani, hogy ő, a kereső fél, hosszabb vagy rövidebb időre kénytelen lesz elhagyni családját. Így aztán feleséget nem vesz a katona, de tart szeretőt, vagy szeretőket s otthon hagyott mátkája, meglehet szintén vigasztalja magát, vagy megunván a várakozást férjhez megy. De van a katonai életnek más rossz következménye is s ez, hogy azon éveket tölti az ifjú ember szolgálatban, melyek a munkára, különösen a munka megszokására a legalkalmasabbak. Így pedig éppen elszokik a munkától, mert ha nem szabad is kicsinyelnünk a katonai gyakorlatoknak a test erősítésére, a délceg testtartásra s egyenes és biztos járásra s a fegyelemre jótékony behatását: az mégis egészen más természetű, mint a melynek a kenyérkeresésben hasznát veheti. A katonai élet, tartson ez csak három évig, bizonyos particularis s zellemet fejt ki az embereknél a nemkatonák ellenében s felsőségérzetet. Az a tagadhatlanul heverő élet pedig, melyet katona korában megszokott e szellemmel párosulva, mindig akadályozni fogja, hogy a mezei vagy műhelyi munkát kedvvel végezze.

A foglalkozás módja nemcsak az illető egyén jelle-

mére van hatással, de arra is, hogy a nő milyen viszonyban álljon vele. S ez természetes, miután a munka a szerint, a mint inkább testi mint szellemi erőket vesz igénybe, inkább anyagi mint szellemi érdekek szolgálatában áll: mint a gondolkozásra általában, úgy a nőről való felfogásra is átalakítólag hat, vagyis a nőben mindenik mást keres. A földművelés általában békés foglalkozás, legfeljebb az időváltozástól való félelem nyugtalanítja a gazdát. Erős munkával nem jár s mégis mint a szabadban s rendesen mozgással járó dolog, a test egészségére s ezzel a lelki nyugalomra jótékonyan hat. Jobb módú parasztok felesége a ház s konyha gondját viszi, szegényebb sorsuaknál együtt dolgozik férjével (a kapálást rendesen lányok, asszonyok végzik) de az egyáltalában nem meríti ki őt s anyai hivatására nem hátrányos. Míg a civilizatio lehe nem vesztegette meg, a legbecsületesebb emberek földművelőink voltak s házasságtörés, leánycsábítás ritka eset volt. A régi erények ezeknél is kezdenek csorbulni, ellenben a régi hiba, mely némileg a földművelő foglalkozással jár, hogy a munkaidőn kívül az év nagy részét elheveri, megmaradt. A kis iparos nejeinek sorsa, kivált ha falun lakik, nem sokban különbözik a földművesétől. Itt is segít férjének legalább az eladásban s fő teendője a háztartás. Már a mesterség megtanulása végett is szükséges levén az iparosnak világot látni s a melyiknek nagyobb üzlete van, az anyag bevásárlása végett idegenekkel érintkezni vagy távoli telepeket, gyárhelyeket felkeresni, a műveltség magasabb fokán áll, mint a földműves s ugyanezen tulajdonok kívántatnak feleségében is (rendesen osztályabelit vesz. De itt már a nyereségre is levén kilátás, a nők igényei nagyobbak s nem kell csak annyi, hogy a szerencsétől kissé elkapatva legyenek, a takarónál mindjárt tovább nyujtózkodnak. Városokban az iparosoké az a sajátos helyzete van, hogy szorgalom, takarékoság által meggazdagodván, vagyonra az uri osztály legtöbb tagjának fellette állanak, de mert műveltségben nem állanak velök egy színvonalon, azok körébe nem fogadtatnak be, a fényűzésben (melyben aztán sokszor a legfőbb, az izlés, hiányzik) igyekeznek rajtuk tul tenni. Ebben különben az uri asszonyok nem sokat vehetnek a mesterasszonyok szemére: éppen az öltözködésbeli fényűzés az, melynek a nők legkevésbé tudnak ellentállni: a mágnás-

hölgyekről a hivatalnoknőkre, ezekről a mesterasszonyokra s így tovább a parasztasszonyokra megy át a divat. De ne legyünk igazságtalanok a művelt középosztály (minden rendű hivatalos személyek) hölgyei iránt. Van-e nekik valóságos otthonuk? s ha nincs és ebben talán ők is hibások (vagy inkább neveltetésük) még is a férjek azok, kik minél kevesebbet vannak otthon. Nem a hivatalos elfoglaltatásról szólok. — ebbe az asszony bele tudna nyugodni, mert hiszen a férj ő érte s családjáért dolgozik, — de s z a b a d ideje nagy részét is férfitársaságokban tölti. Igen sok címe van a férfiak elmaradásának a háztól klubok, kaszinók, olvasóköri, kávéházak, kártyaкомпаниák. A fiatal férj még örömet siet haza, ha dolgát végezte s a nő azt hiszi, hogy ez mindig így lesz. De idő múltán bizonyos s z ü k s é g e t érez, visszaemlékezik a nőtlenkori vig társaságokra, hol oly gyorsan telt az idő s v á l t o z a t o s s á g kedvéért néha elkérezkedik az asszonytól, mondván, hogy barátaival találkozója lesz. Utóbb már bizonyos napokon nem jön haza, csak éjszakára s a nő ezt természetesnek találja. Majd csak v e n d é g k é p e n fordul meg otthon s kezdetben ezért szemrehányásokat kell h a l l a n i a s j e l e n e t e k fordulnak elő, melyek mindkettőjük szívében fájdalmas nyomokat hagynak. A szomoru ebben az, hogy a férfi megszokja minél kevesebbet lenni nejével s minél többet másutt s legjobb esetben bizonyos közöny vagy fásultság áll be köztük s a viszony kezd udvarias formalitásokká lenni. Ha a nő, a min nem is lehet csodálkozni, unatkozik, szintén társaságot keres s még jó, ha nők (barátnők) társaságával beéri. A férj részéről még m e g ő r z ő t t figyelem kigyógyíthatta volna a külsőségek, a pompa, a pipere szeretetéből; így a természetes tetszésvágy ebben talál kielégítést s az a visszás helyzet következik be, hogy a nő is házon kívül szórakozik s keresi az alkalmat, hol feltűnhessen, a vetélytársnők irigységét s az i d e g e n férfiak bámulatát magára vonhassa.

Betetőzi a családi élet ez anomáliáit a h i r l a p i h á z a s o d á s. A kor ü z l e t i s z e l l e m e alól legkevésbé vonhatják ki magokat a nők. Hajdan az apáktól vásárolták a leányokat, ma egészen i d e g e n emberek alkudoznak a házassági szövetségre lépés felett s mindenik fél megszabja a maga árát. Itt már nyíltan van h i r d e t v e, hogy a házassághoz a s z i v-

nek, a lelkek rokonságának semmi köze, az tisztán egyezmény. Ha van is e cynismusnak némi magyarázata abban, hogy éppen nagy városokban nehéz ismerkedni a házasulandóknak, hallgatólagosan mégis az van itt kijelentve, hogy a férfinak általában nőre s a nőnek férfira van szüksége, — a tetszés e szükségletnél egészen mellékés. Feltéve, hogy nem sok gyönyörúséget fognak egymásban találni, azért jó egyéb előnyöket, bizonyos műveltségi fokot, rangot, vagyont kikötni. Milyen volt az előélete, nem lappang-e benne valami betegség, azt a lóvásárlásnál is megszokta a lócsiszár kérdezni; a férfi- s nővásárlásnál szóba sem jön. Néhány statistikai adatot érdemes lesz felhozni arra, hogy milyen osztagú férfiak használják ezt a módot a feleségszerzésre s az emancipált hölgyek mit kívánnak s mit nem kívánnak anonym férjeiktől. Schwabe összeállítása szerint Berlinben 400 házastárs-kereső közül majdnem 300 férfi volt. A férjet kereső nők 50%-a a férfi korától eltekintett. Férfiak úgy mint nők leginkább tudakozódtak az értelmiség után, kevésbé a vallás után; csak 13% férfi s 33% nő a család után. Bizonyos vagyont csak 7% férfi s 41% nő kötött ki. 53%-a a férfiaknak kereskedő, üzér és gyáros volt.

Végre mint az általános jólétre, úgy különösen a nők helyzetére nagy befolyással van az ország s nép vagyoni állapota. Vagyonosság alatt nem azt értem, hogy nagymennyiségű kivitele vagy behozatala van egy országnak (bár nálunk ezek aránya is ijesztőleg kedvezőtlen s jellemzőleg fényűzési cikkekkel óriási többletet hozunk be), nem is azt, hogy mennyit termelnek s gyártanak, mert itt az a kérdés, hogy ki termel s ki gyártat. Vagyonosnak azt a népet mondom, hol kevés kivétellel (mert koldusok mindenütt vannak) minden embernek van munkája után tisztességes keresete, melyből megélhet s valamit megtakaríthat. Vagyonosnak nevezem azt a népet, hol a kis birtok nincs terhelve adósággal, hol minden egyes polgár állami s községi tartozását pontosan fizetheti; nem kénytelen nyomorogni s rossz táplálékkal élni. Hol ez nincs (s van-e így nálunk?) ott a szegénység a házasodások számát évről-évre alább szállítja, mind több lesz az orzó, zsebtolvaj, sikkasztó s rablógyilkos, de legrosszabb a nők sorsa, kiket a szegénység a kenyeretadók önké-

nyének ad zsákmányul, kiknek — kivált ha szépek — választani kell a rosz táplálékon tengődés s elbetegesedés, s a jól fizetett bűnös élet közt. A vagyon aránytalan megosztása, hol a társaság egy tizedrészénél van összegyűlve a tőke és földbirtok s a többinek alig van miből élni, a közerkölcsiségre a legveszélyesebb, mert amazok vásárolhatnak emezektől lelkiismeretet s erényt is, ha nekik úgy tetszik.

Abból, hogy ez így van, nem következik, hogy jövőre is így kelljen lenni. A nők nagy része természetellenes s igazságtalan helyzetben van s ennek ők magok is, de még inkább a család, a társaság vallja kárát. A nő — régi, de igaz mondás — olyau, a milyenné a férj akarja tenni: zsámoly vagy oltár, tövis vagy rózsakorona, szolgáló vagy urnő, démon vagy angyal. Nemcsak azért van tehát a felelősség a férfin, hogy mivé lett a nő, de azért is, hogy magának mit csinált a nőből: szerencsés-jét-e vagy szerencsétlenségét. Magától értetődik, hogy midőn itt a férfinak mint férjnek tulajdonítok nagy hatalmat a nő alakításában — helyesebben nevelésében — a férfi felelősséget, illetőleg kötelességet a nők irányában kiterjesztem az apákra, sőt az egész erős nemre. Nem érnék vele semmit, ha a társaság testének egy bizonyos helyén, például felső részén kezdenék meg a gyógyítást; éppen napjainkban annyira sűrű az érintkezés a nép különböző rétegei közt, hogy míg a helyi gyógyítás hatástalan, a helyi baj vagy betegség könnyen terjed a szomszédos részekre. Nagy kérdés, melyik veszélyesebb, ha alulról vagy felülről terjed-e a az erkölcstelenség s hol kell inkább közzerővel segíteni. Annak az igen nagy számú szegény osztálynak még ha tudná is hogy kell, nincs módjában magán segíteni. Ha érdekében áll az államnak a szaporodás, erős, egészséges nemzedék létesítése s igen helyesen nagy bajt lát a törvénytelem ágyak nagyobbodó számában: neki kell áldozattal is oda működni, hogy a nyomor s nehéz munka el ne betegítse a leendő anyákat s az elkényszeredés meg ne gyöngítse becületérzésüket. Erős s jó erkölcsű fiak hasonló anyáktól várhatók.

A törvényhozás s igazságszolgáltatás többet tehetne, mint tett a szegény osztály s különösen nők érdekében, — bár mindent ettől várni nem lehet. Némileg természetéből folyó a tör-

vénynek, hogy csak korlátokat állít, de, mint kellene, az erkölcs felszabadításáról nem intézkedik; megtorolja a bűnt, de megelőzni nem igyekszik. Ugyanez jellemzi a rendőrséget is: jogis nem erkölcsi rendeltetése van. Megengedem, hogy kényes dolog volna a magán házak rejtélyeiben kémkedni, nem készül-e ott valami bűn, nincs-e veszélyeztetve az ártatlanság; de azon célból kerestetni fel az inség tanyáit, hogy az éhezőkön s ruhátlanokon segítsünk s mentjük meg a lehető kísértésektől, ez nemcsak megengedhető, de szükséges volna. Van a mi mai humanismusunkban bizoayos oktalanság: a rablógyilkosokat, a sikkasztókat palotaszerű fogházakban tartjuk, tisztaságról, jó táplálékról gondoskodunk, még az unalomtól is óvjuk sétálással, közös terembe gyűjtéssel s munkával: s azon ezer meg ezer nyomorulttal, kiknek alig van betevő falatjuk s büzhödt levegőben szívják magokba n betegséget s terjesztik a ragályt, nem törődünk addig, míg becsületesek maradnak, hanem ha az éhség s kétségbeesés rosz tanácsot ad nekik, a megsértett társadalom nevéhen befogják s büntetik őket. Még gazdálkodásnak is helytelen ez: a börtönökbe felényi ember sem kerülne, ha a könnyőriületességet, a jótéteményt azok iránt gyakorolnánk, kik nem saját hibájuk miatt, de szerencsétlenségből s részben magának a társadalomnak bűnéből lettek ily szegényekké. S az ily nyomor mindig inkább nehezül a nőre: a leány ha szegény szegényebb s ha árva, árvább fitestvérénél. Az erkölcsrendőrségnek nem kevesebb teendője volna az utcák, a nyilvános terek felvigyázása, a szemérmetlen személyeknek absolut eltiltása a közhelyen megjelenéstől, s rosz példáktól óvása a leánygyermekeknek, a trágár beszédeknek, fajtalan mozdulatoknak büntetése. Sőt én szigoruan járnék el a kirakatok képei, az érzékiségre számításal irt ifjusági olvasmányok s ledér szín-előadások ellenében is.

Városokban ez az erkölcsi politia kevesebb sikerrel járhat el s magok a társadalom jobbjai keveset tehetnek. Nem így falukon, hol a Gertrudok (Pestalozzi »Lénárd és Gertrud«-ja) ma sem ritkaság. Itt az előljárók, különösen a lelkész, ha hivatásukat jól fogják fel, az erkölcsiség őrei. Természetesen hatásuk csak úgy lehet, ha magán és családi életükön semmi folt sincs. Még nem oly nagyon régen — ifjukoromból emlékszem —

ha néha egyik-másik asszony megfélekedett házastársi kötelességéről, e k l é z s i á t k ö v e t t e t t e k v e l e s l e l e p l e z e t t a r c c a l bűnbánólag kellett neki a templom előcsarnokában hetekig ülni, míg bűne megbocsáttatott s az egyházközség kebelébe visszafogadtatott. Ma sem hiányzanak az eszközök a község vagy az egyház vezetőjének kezében. Amaz törvény által van felhatalmazva, hogy a durvaságot általában, különösen nők irányában büntesse s a legények és leányok közti érintkezést a tisztesség határai közt tartsa. Ezzel összefügg a falu szegényeiről, szerencsétleneiről s árváiról való gondoskodás. Hol a falu népe közt béke s egyetértés honol, ott ha valakit szerencsétlenség (p. tűz) ér, a többiek sietnek segítségére s közül- akarattal kárpótolják. A külső rendnek lelket adni s hiveinek lelki atyja, tanácsadója lenni a lelkész legszebb tiszte. Szószékről s magán érintkezéseiben, látogatásainál (cura pastoralis) hintheti a jó magvakat s a leányokat szelidségre, szemérmetességre, munkásságra, takarékosagra, az ifjakat józan magaviseletre, önmegtartóztatásra, a nők iránti illedelmességre serkentheti. Óvatosan, de kitartással kell küzdenie a népünknel könnyen lábrakapó fényűzés ellen; legjobb erre a vagyonosabb s tekintélyesebb családokat, vagyis asszonyokat megnyerni, kiknek úgy sem szükséges külső díszszel tündökölni s ha példa nincs, az utánczás is elmarad. Ha meg nem rögzött az asszonyoknál e könnyelmű tetszelgés a ruházatban, akkor komoly, jóakaratu felvilágosítás annak következményei felől józanítólag fog hatni; ellenkező esetben legalább a leányt, az új nemzedéket mentse meg, felvilágosítván a szülőket, hogy ha igazán javokat akarják leányaiknak, nem fogják hiuvá tenni, — különben is lehet igen csinos s a természet előnyösen feltüntető a ruha, a nélkül, hogy az drága anyagból készülne, vagy csipkével, pillenpátyokkal volna tele rakva.

De lássuk közelebbről, mit lehet és mit kell a nőkért tenni, hogy azzá legyenek a társadalomban, a mire képesek s a mivel a közműveltségnek s közboldogságnak tényezői lehetnek. Ha lehető volna is a leányok nagy többségének férjéről gondoskodni, még akkor is több igényt formálhatunk a nőhöz s feleségnek, anyának sok tekintetben másképen kell nevelni a leányt mint eddig és pedig a társadalom minden osztályában. De mert aránylag sok nő marad hajadon s több marad g y á m o k n é l -

kül, arról is kell gondoskodni, hogy az ilyenek magok erejéből megélhessenek. Az államoknak érdekükben áll értékesíteni minden képességet s a nőkben eddig sok tőkét felhasználatlanul hagytak, vagy rosszul használták vagy engedték felhasználni.

Valami nagy különbség a feleségnek s önálló nőnek nevelés közt nincs. Egészséges testre s lélekre mindeniknek szüksége van. A specialis hivatások s bizonyos osztály igényei mégis jelentékeny módosítást kívánnak. A mi először is a testi nevelést illeti, arra eddig kellő figyelem nem volt fordítva s most kérdés, hogy az általában igen gyenge (vérszegény, ideges) anyák leányái nem öröklik-e e gyengéséget, sőt nem fokozottabb mérvben mutatkozik-e az náluk? Az öröklésből ne csináljunk nagy dolgot. Ne felejtjük, hogy ha a testi, lelki dispositio átmegy is a gyermekekre, az nem egytől, de kettőtől megy át s ha nem is törvény, de gyakori eset, hogy a fiu inkább az anyának, a leány inkább az apának természetét örökli. S az örökléssel nem egy az alkalmazkodás, azaz magok a szülők is évről évre változnak s innen magyarázható ki a testvérek feltűnő különbözősége. Így nincs benne lehetetlenség, hogy nem valami erőteljes apától vagy anyától egészséges gyermek származik s feltéve hogy gyenge, de nem beteg, épen e mester-séges alkalmazkodás által lehet erősíteni. S ez annál inkább kötelessége az anyának, mentől kevésbé bízhatik gyermeke élet-erőiben. De a legépebb s teljesebb szervezetű leánygyermeknél sem felesleges a test erősítése. Ha rosszul van gondozva, ha magára van hagyva, a leghibátlanabb gyermek is elcsenevészik. Fontos tehát s leánygyermeknél még szükségesebb az ápolást edzővé tenni. Erre a mérsékelt táplálék mellett a könnyű ruházat, a hidegvízhez való szoktatás (fürösztésre, fürdésre) a szabadban való gyakori tartózkodás s minél több mozgás kívántatik. A tornázás nem kevésbé szükséges a leánygyermeknek mint a fiunak, csak a szergyakorlatoknál kell tekintettel lenni a nemi hivatásra. Spartai nőt ha nem akarunk is a mai leányból csinálni, de igen olyat, a ki járhasson szeles időben is a szabadban a nélkül, hogy meghülne s birja a gyaloglást akár órákig, ha hegynek kell is menni. Úszás, korcsolyázás s felsőbb osztályuaknál a lovaglás szintén erősítő. Ha ily egészséges élet-

módhoz szokik a leány, az étel minősége s ideje közt sem lesz olyan különbség mint ma van. De meg lesz ennek jó hatása lelkére is: vidámabb lesz, a kényelmet nem keresi s bárhol, akár magában legyen, bátrabb lesz (Gondoljunk az angol nőkre). Még a mi nőre éppen nem lehet közönyös, a szabad levegőhöz s hideg vízhez szokott arc színe üde s rózsás lesz (nem kell rá festék) s mert szél nem fujja ki, rizsporra sem lesz szükség. Összefügg ezzel a nő gyakorlati nevelése. A ki nem szokta meg a szobát s a diványt, az nem iszonyodik a munkától s konyhától. S ez nem kevésbé fontos követelmény a feleségtől, mint a fentebbiek. A női munka — s én nem zárom ki az izlést fejlesztő díszműveket — minden rendű s rangú nőnek szükséges már csak azért is, hogy idejét kellemesen elfoglalja (ki ne örülne valamit létrehozni?) de még inkább, hogy szükség esetében magát s családját (mint átkhoz mindig lehet jutni) ruhával ellássa s kereshessen is. De legyen bármily magas állásban, úgy hogy öltözete szükségleteit pénzzel fedezhesse, akkor is jó, ha ért hozzá, mi a szép, mi a célnak megfelelő, miért mit lehet adni, hogy a munkást meg ne károsítsa, se magát megcsaltni ne engedje. — De még inkább életbevágó a konyha. Jókai — nem tudom, tapasztalásból vagy csak mint költő — egyszer azt mondta, hogy a nő kettőnek tartozik gondját viselni: a férfi szívének és gyomrának. Valaki a férfit Bacchus-állatnak nevezte, a mi alatt nem az iszákosságra való hajlamát értette, de általában az állatélvezetre, az eszem-izsomra. S valóban egészséges férfiúnak legelső szükségletei s gyönyörűségei közé tartozik a jóllakás. Igen jó jel, ha a férjek nem szeretik a vendéglői kosztot; az azt teszi, hogy otthon anyjukra főznek. Sajnos, hogy a konyhai foglalkozás iránt a hölgyek bizonyos osztályánál élőitélet uralkodik, mintha az prózai s művelt nőhöz éppen nem volna illő. A hiba nem bennük van, hanem neveletésükben: ha leánykorukban sokat fordultak volna meg a tűzhelynél s a főzés-sütés titkaiba beavattattak volna, azt most kedvvel, sőt ambícióval űznék. De van e dolognak más s komolyabb oldala. Leszámítva a legelőkkelőbb családokat, hol szakácsokat tarthatnak — a többi osztályok női ki vannak téve az eshetőségnek s igen gyakran, hogy magoknak kell főzni s hogy eszik látniok a férj elfojtott kedvetlenségét (nem akarom mon-

dani: boszuságát) ez izlelhetlen kísérleteken. Középosztályu nőknek nincs módjukban kitanult szakácsnőket tartani, de ha van vagy kénytelenek drága pénzen fogadni s nem képesek azt útasítani s bevásárlásait ellenőrizni: a mellett, hogy a szakácsnő uralkodik a háznál s a mily művelt szokott lenni, érezteti asszonyával tudatlanságát, minden lépten-nyomon megcsalja. Erős akarattal — megengedem — egy nő, ki leánykorában felé se ment a konyhának, bele tanulhat a gazdasszonykodásba s kitünő asztalt tarthat; de őt magát nagyon fogja bántani költséges tapasztalatlansága s veszi észre, hogy könyvekből milyen nehéz a szakácsság készségét elsajátítani. Magoknak a nőknek áll tehát érdekükben, hogy a leányok — itt is rangkülönbség nélkül — a gazdasszonykodásba belevezetessenek s mint feleségek jóízű eledellel s olcsón táplálhassák s ezáltal a házhoz kössék férjeiket. Ez vidéken, hol a magyar asszonyok virtust keresnek az izletes, gazdag és változatos asztalban, nem jár semmi nehézséggel; annál inkább nagy városban, hol kivált középsorsu családok takarékoságból vendéglői kosztal élnek. A kivánt ügyesség annyira szükséges, hogy mint más nagy városokban (p. Londonban) érdemes volna nálunk is intézetet állítani, hol a leányok gyakorlatilag bevezetessenek a szakácsságba. Az Országos Nőképző egyesület, mely annyi téren volt kezdeményező, itt is hálára kötelezhetné a családokat s első sorban azokat, kik leányaikat az intézetbe járatják, ha s z a k á c s n ő k é p e z d é t rendezne be tanintézetével kapcsolatban, hol különben is az egészségügy keretében az ételkészítés elmélete már most is előadatik.

Azonban nagyon prózai halandó s korlátolt látókörü lehet az, ki feleségében egyebet nem keres egy jó szakácsnőnél. Ha vannak, mert csakugyan vannak, ilyenek, azokat a saját vagy mások azon tapasztalása vezette az ily nézetre, hogy némely nőben csakugyan nincs egyéb jó tulajdonság. A nők szellemi tehetségeiről uralkodott hamis felfogás s ezzel kapcsolatban a nők elhanyagolt iskoláztatása annál nagyobbá tette a nő és férfi közt a lelki távolságot, mentől inkább művelt lett ez. Minden természetes kedvessége, sőt találékonyága mellett is csak ideiglenesen tudta mulattatni urát az ifiasszony, de az annak lelkét eltöltő gondolatok, tervek közlésére, általában komolyabb be-

szédre gyermekeknek találta. Ez is egyik ok volt arra, hogy a férfi ne találja otthon jól magát s ha volt barátja, azzal közölte szíve titkát s ha nem volt, magába zárta. Ez fordított viszony, melynek mindkét fél erkölcsi kárát vallja, melyet tehát megváltoztatni férfiaknak s nőknek egyenlően törekedni kell. A nő mindazon szellemi képességekkel bír, melyekkel a férfi s hogy más arányban s némileg ellentétesen, ez csak szükségesebbé teszi az egymáshoz vonzódást s egymás általi lelki kiegészítést. A házasságnak lehet biztosítéka igen sok személyes érdekek egyik és másik fél részéről (vagyon, szépség, állás, jellem) de legnagyobb kezességet mégis a műveltség egyenlősége nyújt. S itt különösen értelmi műveltségről van szó. Ha a nő szintén bír elég tágas ismeretkörrel s belátással a dolgokba s emberi életbe, mindjárt több az érintkezési pont a férj és nő közt s ez mind teljesebbé teszi a bizodalmat s nyíltságot. A férfi legjobb barátját látja nevében, ki gondjait, óhajtságait, kétségeit megosztja s igen sokszor jó tanácsot tud adni. S e szellemi harmonia még akkor is erősen tartja a házassági köteleket, midőn a fiatalsággal a szerelmi hév elmulik. A férfi hatása alatt önkéntelen gazdagodik a nő ismeretvilága s a férfi önkéntelenül nemesedik, izlése finomul s érzülete emberiesebbé lesz. Így mindinkább megszilárdul az, a mi nélkül nem lehet minden viharral dacoló s gyanúsításon, követelőzésen felül álló házasság: az egymás becsülése. A férfi sokat nyer azzal, kivált ha már meglett koru: ilyenkor ugyanis már csak külső formává vagy megszokássá lesz a barátság s a külön érdekek mind élesebben elkülönzik a férfiakat egymástól, vagy megfordítva csakis elvek, érdekek közössége köti őket össze, a mihez a szívnek rendesen semmi köze, — mig a nőben mindig hű és igaz lelkifelét találja. — Mindezekből az tűnik ki, hogy a nőnek, ha feleség lesz is, szüksége van a magasabb képzettségre, hogy egy művelt lelkű embernek méltó élettársa lehessen. Lásuk hát, hogyan kell nevelni e célra a nőt.

Mi a tulajdonképeni tanítást illeti: leány- és fiugyermeknél sem a tanítás anyagára, sem annak módjára nem kell különbséget tenni. A tanítók tapasztalása mutatja, hogy a leány egészen a serdülő korig éppen olyan jól fel tud fogni valamint, mint a fiu. A tehetségek különbözőségét hiba volna sürgetni,

ellenkezőleg kevésbé tápláljuk a leány phantasiáját mint a fiút s értelmi tehetségeit — éppen a természeti egyoldalúság ellensúlyozására — gondosan fejlesztjük. Leány- és fiugyermekeknek együtt tanítása (természetesen külön ültetve) mindkét nemre jótékony hat: a fiuk szelidebbek s vigyázóbbak, a leányok figyelmesebbek, bátrabbak s kitartóbbak lennek. Népoktatási törvényünk egészen méltányos volt a nők iskoláztatása iránt, helyesen úgy fogván fel a leányiskolák célját, hogy azokból nem ugyan sok s rendszeres ismerettel, de a természet s emberiség felől általános tájékozottsággal s mindenekelőtt az alapvető tantárgyakban (írás, olvasás, nyelvtan, mennyiségtan) annyi jártasságot szerezzenek, hogy alkalom adódván tovább képezhessék magukat. A polgári iskoláknak leányok számára szabott 4 éve, arányban áll a fiunak juttatott 6 évvel. Tekintve amazok gyors fejlődését s fejlődésüknek (legalább testileg) hamar bevégeződését. De míg a polgári iskolát végzett tanulónak kilátása van kenyérhez jutni (állami hivatal, társulatoknál alkalmazás) a leányok jövőjéről nincs gondoskodva, még az sincs megjelölve, hogy milyen térre alkalmassók. Az a négy éven át (összesen 8 órán) a kézimunkában nyert ügyesség, nem eleendő, hogy azzal esetleg kenyerét megkereshesse. Általában a tanterv kevésbé veszi figyelembe az életet. Remélhető, hogy miután a fi-polgári iskolák e hiányát belátták s össze akarják kötni, részben átváltoztatni ipariskolává, a leányiskolákkal szintén azt teszik. A háziipart kár a népnél kiveszni engedni (fonás, szövés) s van sok olyan kézműipar, melyre a nő physikumánál fogva képességgel bír (szalmából, vesszéből fonás, kefekötés, még szövet-czipő-varrás is, — miután most géppel is segíthet magán) Az iparszabadság elvénél fogva meg kellene nyitni a szégyenebb sorsu leányok előtt a tért. annyival inkább, mert míg egy férfi kisiparos nem élhet meg mesterségéből, kivált falun, a nő megélhetne. Hiánya a polgári iskolai (női) tantervnek az is, hogy a torna s a háztartástan nincs benne fölvéve, holott inkább a vidéket illetvén szem előtt tartania, ott még a házikert s baromfi-udvar tartása is fontos lett volna. Az egészet a n, melyet hitem szerint a hatosztályu elemi iskolában is lehetne tanítani s ezzel kapcsolatban a gyermeknevelésről a leg-

főbb utasítások egészen kimaradtak. Ezekkel csak a felsőbb leányiskolák tantervében találkozunk.

Sok tekintetben más eljárást s más eszközöket kíván leányoknál a saját képeni nevelés (kedély- és akaratképzés.) Hivatásuk is különböző levén más eredmények díszítenek egy nőt mint egy férfit. Ismerni kell egy művelt nőnek a nagy világot, a nyilvános élet küzdelmeit, a közjó feltételeit, de nem azért, hogy azokban tétleg részt vegyen, hanem hogy együtt érezzen. A közéletben csak akkor s ott vegyen részt a nő, a hol jót tehet, hol áldást osztogathat s földalmat enyhíthet. De igaz a nő csak akkor lesz, ha a családkörben elégedettnek érzi magát s e szűk körre terjeszt szíve melegét. Itt vár rá a legnemesebb hivatás, de kötelesség is: gyermekeinek nevelése. A fugyermekre is rendesen maradandó hatással van az anya, de azért mégsem annyira felelős, mint leányáért. Sajnos, hogy ezt legtöbb anya inkább ösztönszerűleg teljesíti, abban a nehéz feladatban nem nyertek utasítást sem az iskolától, sem apjoktól s eddig könyvekből meríteniök sem lehetett. Így az anyák inkább jó ösztönüket követették, sem hogy tudatosan jártak volna el, de a folytonos együttlét leányukkal sokszor elfelejtette velök, hogy ő nekik példányul kell szolgálni. Máskor meg a szeretét oktalan s a leánygyermek hibáit inkább dédelgeti, mint elfojtani igyekeznek. Hát vannak annak a kis a n g y a l n a k hibái? Nem szükségképen, de mert ő is ember s így természettől önző, az önzés, ha táplálékot talál, különféle alakot ölthet s magára a nőre és környezetére veszélyes jellemhibává fejlődhetik. A fugyermekéknél gyakran előjövő pajkosság a leányoknál ritkábban fordul elő, miután a nőnél már gyermekkorában sincs az a visszaható képesség s izomtevékenység. De az ideg ingerlékenység helyettesítheti azt s észre lehet venni a mozdulatok hirtelenkedéséből oly korban, midőn a leánygyermeknél természetes könnyedség szokott lenni. Ha az anya elnézi azt a fiús természetet, az izgékonyság az értelmi fejlődést fogja késleltetni s a makacosság azon ismeretes női módosultával találkozunk, melyet szélességnek, széleburdiságnak hívnak, mely sajátképen nem egyéb, mint a figyelem hiánya s ebből eredő gondatlanság s vigyázatlanság, mely nem kevesebb bajt s kellemetlenséget

okozhat, mint a fiuk pajkossága. S orvosolása azért nehéz, mert ha hajlandó is a leányka szótfogadni, másik pillanathan már elfelejti, mit fogadott. Gyakoribb a leánygyermeknél s könnyebben öröködik a szeszélyesség, mely igen jól megfér a szenvedőleges természettel, sőt abban a »passiv ellenállásban« fejezi ki s gyakorolja hatalmát. A szeszélyhez nem szükség sajátos természeti minőség, előállhat az a kényeztetésből s éppen nem ártatlan: hamisan fogja fel, de mégis felfogja valamiképen helyzetét s a képzelődés vezeti magaviseletében. Félig-meddig tudatosan s szándékosan azt kívánja, hogy mások engedjenek neki s hozzá alkalmazkodják az egész világ. S ha csupa szeretetből engednek neki, nevelnek magoknak egy zsarnokot s a körnek, a melybe kerülni fog, egy kiállhatatlan teremtetést, ki idegessé teszi környezetét is. Az akarat formája a szeszélyességnek, a makacsság s erre a nő zárt élete igen kedvező (nem surlódván mint a fiu idegenekkel) s már a serdülő leánynál ellenkező tünetekben nyilatkozik, mint a fiunál: ott inkább értelmi jellegű s gyakran párosul ravaszsággal, míg a fiu makacssága oktalanebb; ezt néha nem tadna számot adni, mit gondol, míg a leány mindig látszik feltenni magában valamit, de alkalmas időre várván szándékát eltitkolja; amaz megbicsakolja magát, emez fejesekedik, mert ő más-képen ítél valamiről, mint mások. — A hiúság éppen mert a leánynak kevésbé van módja a dolgok valódi értékét megismerni, gyakoribb a leánygyermeknél. A külsőségekre sokat tartás kimagyarázató már a gyermek ítélet hiányából, de legtöbbször mégis a környezet az, melytől a hiábavalóságok nagy rábecsülését szemével vagy füleivel eltanulja. Ehhez járul a gyermek szépségének vigyázatlan magasztalása, a hízog nyilatkozatok háziak s idegenek részéről, hogy »de gyönyörű gyermek!« »milyen jó áll neki ez a ruha!« S ha az meggyőződésévé vált, hogy fog majd lemondani a hódolatról az emberek utánjárásáról s ha ezek vonakodnak, nem lesz-e kénytelen áldozattal is megazerezni a hódolatot? A tapasztalati ösztön beteges elfajulása s a megismerési hajlam elferdülése a kíváncsiság mindkét nemű gyermeknél jön elő, a leányoknál mint kandiság, a beteges izgékonyosság, mely mindenütt jelen lenni, mindent látni, hallani akar — a fecsegőség, mely min-

denről tudni akar s a mi eszébe jön, mindent elmond, akár van annak helye és ideje akár nincs s akár függ össze azzal, a mit előbb mondott, akár nem.

Látjuk, hogy a legjobb anya vezetése alatt is mennyi hibának lehet kitéve a leánygyermek fejlődő jelleme s azok a jellem sajátságok, melyeket ekkor nyert, nehezen töröthetők el később. Azért leányoknál is legalább a tizedik évtől jobb az iskolai mint a házi nevelés: a különböző természetű s tehetségű társakkal való érintkezés helyesebb önismeretre vezeti a leányt is; értelmi műveltség dolgában pedig a 10—14 évek közötti iskolai oktatást sehogy sem pótolhatja a házi tanítás. S ez t. i. az értelmi műveltség, helyes megítélése a dolgoknak s önmagának, rendkívül fontos, hogy a serdülő s már felnőtt leány az élet mételyző behatásainak ellen tudjon állni. Azok a mulatságok s időtöltések, melyekkel a »hosszuruhás« leányok elfoglalják nagokat, vagy a melyekben módjuk van, éppen nem alkalmasak érzelmeik szüzies tisztaságát érintetlenül hagyni. A nagyobb nők társasága, melybe most bejut, a házi és nyilvános tánczvigalmak, ha ezekben nem — mint legtöbbször történik — a »hiuság vásárát« látja, de régi álmainak teljesülését s azt hiszi, hogy belsőleg is ugyanazok az emberek, a miknek külsőleg mutatják magokat, hogy az a bók, az a sok édes mosoly mind igaz: kis fejceskéjét hamar megzavarják. Mennyi örömtől sugárzó arc! ezekből ugyan emberismerő legyen, a ki a társnők sikerei által keltett irigységet, a szűk cipők s irgalmatlan vállfűzők szorításából eredő kint, a mamák göggyét vagy boszankodását (a szerint a mint leánya körül járnak vagy nem járnak, veszekesznek kezéért vagy petrezselymet árul) s a papák töprengését, hogy a felszaporodott szabókontót miből fizeti ki — le tudná olvasni. — De keressük fel a kisasszonyt szobájában, mert a konyhában ebéd ideje előtt sem fogjuk találni, mivel mulatja magát? Ha vagyonosabb, saját kézikönyvtárából, ha szegényebb, kölcsönkönyvtárból ott van előtte felnyitva a legújabb sensationális regény, melyet mohón olvas. A regény az élet tükre s az életbe nemsokára kilépő leánynak ismerni kell az életet. Vannak érdekes leírások leánycsábításról, házasságtörésekről, melyekben az a szomorú, hogy nem is mind költöttek. De tegyük fel, hogy a papa vagy a mama megvásztja le-

ányának olvasmányát s azokban beszélekben s regényekben mind csak becsületes s nagy emberek vannak, a phantasiát mégis túlságosan foglalkoztatják, az ábrándozást az élet regényes felfogását előmozdítják s legjobb esetben üres időtöltést nyújtanak, melyből semmi tanulság, okulás nem maradt. Hogy regényt — a legjobbat is — haszonnal olvashasson valaki, ahhoz szükséges valami műveltségi s érettségi fok, azon eszmekörben jártasság, melyben a történet mozog s szükséges lassan, gondolkozva olvasni. A kisasszonyok, de az urfiak is éppen úgy tennek: csak a történetet, a mesét keresik s őket a mese kibonyolódása s a párbeszéd érdekli, a leírásokat, jellemfestéseket lelketlenül olvassák vagy lapozzák át s ha sok üres idejük van, egész betegséggé lesz ez az olvasási szenvedély s a komoly foglalkozástól, a való élettől mindinkább elidegeníti őket. Nem hiszek józan ítéletű embert, ki abban a regényolvasási ragályban veszélyt ne látna a nők erkölcsi életére, a mi nem azt teszi, hogy egyáltalában ne olvassanak regényt, vagy egy megállapodott gondolkozásu asszony olykor-olykor szórakozást ne keresen az olvasásban. Az iskolák (felsőbb leányiskolákat értek) tisztelt a laposabb képzettséget adván a nőknek megkedveltetni velük a komolyabb ismeretterjesztő (s nem bánom, legyen mulattató is) olvasmányokat s megtanítani, hogy olvassanak s mit keressenek a könyvekben. Hiszen a leányok még a költeményeket sem tudják élvezni a könnyű olvasmányok miatt, miután azt át kell érteni a szépségét csak akkor érezzük, ha minél többször olvassuk. Az okos apák, anyák vagy bátyák, ha megengedik is egy jó regény olvasását a leánynak, kényszerítsék arra, hogy figyelemmel olvasson s adjon számot, szóval vagy írásban a tartalomról s ha nem vette volna észre a lényegest, a fő eszmét, a kiváló gondolatokat, rá kell azokra mutatni. Így ha megszokja tanulni az olvasásból, nem fogja azt szórakozásból tenni; sokat olvasni pedig éppen nem kell engedni. A nők tudományosabb képeztetése azért is kívánatos volna, hogy a népszerű ismeretterjesztő művekben kedvet találjanak s ne olyat olvasnának, a mi phantasiájukat, de gondolkozó tehetségüket működtesse. Egy harmadik ilyen erkölcsi iskola a hajadonok számára a színház s ki vonná kétségbe, hogy az életet, az

embert a maga nagyságában a törpeségében sehol sem lehet olyan hűséggel előállítva szemlélni, mint a szinpadon. De nem tartom egy művészet s így a drámai művészet feadatának sem, hogy az életet azon mezteleenségében vigye a deszkákra, a mint az van. Az eszményítésről nem szabad e művészetnek sem lemondani. Az magában is kissé kényes dolog egy fiatal leánynak nézni az élethű szerelmeskedést, ölelgőzést, csókolázást, de azzal még nem volnának megzavarva erkölcsi forgalmai. Annál inkább vétek a szülék vagy gyámok részéről megengedni a leánynak, hogy tanuja legyen a társadalmi bűnök (s ez a legáltalánosabb tárgy) szinrehozatalának s hallgassa s szedje emlékezetébe a kétértelmű beszédeket. Ilyenekben tisztességes férfi s jóízű nő idősb korukban sem gyönyörködnek, inkább boszankodnak azon az erkölcsi cynis muson, melylyel szeméremsértő jeleneteket szándékosan erőszinezéssel előadnak.

Hagyjuk most a nőt mint feleséget vagy feleségnek valót, lássuk a nőt a munkatéren éppen úgy tekintetbe vevén képességeit bizonyos kenyérkereseti pályákra, mint a tényleges működést különböző tereken, a mennyire ezeken tanusított alkalmas vagy alkalmatlan voltukról szóló adatoknak hitelt adhatunk. Kezdjük mindjárt legalul: a cselédek en. A magyar nyelv cseléd és család szavainak rokonsága azt bizonyítja, hogy régi időben a szolgát s szolgálót családtagnak tekintették s az is a házhoz tartozónak érezte magát s megtörtént, hogy élethosszig szolgált ugyanazon családnál. Földmives családo knál nem volt ritka eset, hogy együtt evett a család tagjaival. Valóban egy jó, hűséges cseléd ma is nagy áldás, olyat értek, ki tanulékony, engedelmes s kire szükség esetében a házat rá lehet bízni s kinek eszeágában sincs gazdáját megkárosítani. A modern műveltség ezt a viszonyt is megváltoztatta: a cseléd és cseléd tartó közt nagyobb lett az úr s az igények mindkét félnél növekedtek. A munkafelosztás szüksége itt is érvényesült: nem szólva a házfelügyelőkről s nevelőnőkről, maradv a cselédek nél, ma már van háztartónő, szobalány, szakácsnő, szolgáló, pestonka s városokban szerényebb jövedelmű családoknál ugynevezett minden es. Különösen a nagyobb városok vonják magokhoz a fehér népet s ha van is köztük elsze-

gényedett, hajdan jómódu család sarja, legtöbbször a szegény osztály gyermekei. Még nem rég igen sok volt köztük irni-olvasni nem tudó, ma a vidéken is állítatván leányiskolák ele mi ismereteket hoznak magukkal különösen némelyik igen jól tud számolni. (A szakácsnők egészen természetesnek találják minden vásárlásnál félretenni vagy a kofától magok részére elfogadni 10—20 krt.) Annyi műveltsége azonban kevésnek van, hogy a maga igazi érdekét felfogja s a szolgálati éveket arra használja, hogy megtakarítson s a szülei erkölcsi hatás rendesen oly csekély, hogy minden tartózkodás nélkül a legszabadosabb nemzeti életet élék. Ugy, hogy a főváros cselédsége a nép alsóbb osztályainál a feslettséget nagyon előmozdítja. Erkölcsi tartalékhiányában lopás, csalás gyakran fordul elő náluk s a természetes viszony helyett, melyben a bérbefogadókkal állniok kellene, azokat ellenségeiknek tekintik. A durvaság, esztelen követelkezés napi renden vannak s a tisztességes nő kénytelen eltűnni a legszemtelenebb bántalmakat s piszkos szavakat, mert ha a rendőrséghez megy panaszzra, a humanus törvények szellemében, mindig a cselédnek van igaza. S ezt a cselédek igen jól tudják, hogy a törvény csak jogokat adott nekik, kötelességeket nem. S ha ez a veszekedő furia meg akarja bosszantani türelmes asszonyát, összebeszél egy másikkal s ordítani kezd, hogy asszonyt megverte, vagy hanyatt vágja magát, hogy beteg s a kórházban a bölcs cselédtörvény értelmében ott kell tartani egy hónapig (az orvos ugyan betegséget nem konstatal, de ha a cseléd állítja, elhiszi) sokszor olyan szegény asszonynak, kinek félhavi jövedelme odamegy a kórházi számlára. Ha olyan humanusok voltak azok a cselédtörvénycsinálók a cselédek iránt, hogy azoknak betegség esetén gyógyításáról gondoskodtak, kár volt a gazdák zsebére humanuskodni, fizethettek volna érték közpénztárból, vagy a kórházat kérték volna fel ingyen gyógyításra. Így a takerékosság szűkségét ölték el a cselédekben, — minek tegyen félre a rossz napokra, mikor ugy is más fizet érte? Végre is a cselédek okolni nem lehet, de lehet a társaságot, mely becsületes s értelmes cselédek neveléséről nem gondoskodik, vagy legalább menhelyről számukra (Mária-intézet) hova a még romlatlan meghuzhatná magát, míg helye akadna s a politikát-

lan törvényt, mely felszabadítja a cselédet gazdája ellen, azt a fordított viszonyt létesítse, hogy a cseléd parancsol asszonyának.

A nő természetes szereteténél fogva, melylyel a gyermek iránt viseltetik, nemcsak a maga, de a más gyermekének nevelésére is kiválólag hivatva van. Mielőtt az államok rájöttek volna a nőknek tanítókul alkalmazására, a szerzetesnők már nagyérdemeket szereztek a leányok nevelésében. A jelen században aztán minden mivelts országban, főleg leányiskolákban, túlnyomólag nőtanítók alkalmaztattak. Még pótolhatlanabb a nő mint gyermekkertész; a kisdedekkel csakugyan ritka férfi tudna úgy bánni, mint a leányok. Nálunk is állítottak az alkotmányos aera óta nőtanító-képezdék, előbb kevés igénynyel a felvételnél s kibocsátásnál, ma már éppen mert kevesebb tanító-nőre van szükség, jobban megválogatják a felveendőket. A nőtanítók iránt azonban még igen nagy az előítélet nálunk, különösen vidéken s valljuk meg, hogy az eddig alkalmazottak közül többen nem igazolták a hozzájuk kötött várakozásokat. Ennek több oka van: egyik az, hogy az intézetekben kisasszonyokként tartják őket s bizonyos kimélet vagy udvariasság még az osztályjegyzékek osztogatásában is mutatja magát s az ilyen hölgy nem fogja magát találni egy kis városban, annyival inkább faluban, hol az ő képzelt magas műveltségéhez méltó társaság nincs. De még próbánsabbá teszi az életbe kilépő tanítónő helyzetét az, hogy egész életében függésben falak közé zárva volt s most egyszerre szabad lesz. Nem csuda, hogy némelyik fejét veszti a nagy szabadságban s többet gondol a társaságban szerepléssel, mint iskolájával. Másokat pedig a nagy lelkiismeretesség meritett ki; nem egy példa van már, hogy a nők constitutiója nem bírja ki a nehéz (hetenkint 20—30 óra) munkát, a sok beszédet, a szellőztetés dacára fülledt levegőt. Ebből nem az következik, hogy ne alkalmazzuk a nőket, de a mit a férfitanító képezdéknel gyakorolnak, itt is szigoruan kell eljárni a felvételnél ugya testi mint az erkölcsi minőség megbirálásánál.

Csak teljesen ép s erős nő való e pályára s olyan, a kinek valódi hivatása van, nemcsak a szükség, vagy a rokonok erőltetése hajtotta e tέρre, avagy a meg nem érdemelt párt-

fo g á s; úgy a felvételnél, mint az iskolázás folyamán meg kell értetni a leányokkal, hogy annak a pályának, melyre lépnek, kevés rózsái mellett sok tövisei vannak s komoly kötelességek várnak rá s mint nőnél még egyszerű életmód, szerénység s erkölcsi feddhetlenség. Fiúiskolák tanítását is a két első osztályban mindenesetre (idősb nőre a harmadikat s negyediket is) rá lehet a nőkre bízni. A kísérletek, melyek nagyobb fiúk nők általi tanításával tétettek (p. Amerikában) nem jól ütöttek ki: az ilyen ifjoncoknak nehéz egy kivált még nem koros nőben csak ta n í t ó t vagy tanárt látni. Leánytanodákban azonban még felsőbbekben is, végezhetnek a nők oktatást nemcsak nyelvekből, de természetrajzból s földrajzból, mennyiségtanból, míg a természettan, vegytan tanítása a kísérletekhez kívánt nagy jártasság s bátorság, a történettanítás az erős gondolkozást igénylő pragmatismus miatt kevésbé bízható nőre. — Hazai nőtanodáinkból hiányzik még a legalsóbb s legfelsőbb: a gyermekkísérők (bonn-ok) képzésére való intézet, mert a kiseddóvó-képzőkből kikerült növendékek ambícióját aligha kielégítené ez az állapot. Másik a nevelőnő (gouvernante) képezde. Az Országos Nőképzőegylet már alakulásakor célul mondta ki a magyar nevelőnők képzését, közgyűlésein többször merültek fel indítványok s csak az intézet anyagi helyzetének javulásáig halasztatott el a végrehajtás. De így is a tanítóképesítési vizsgálatot tett növendékei igen kapósak az uri házakhoz, — akár tiz nnyinak is volna helye. A kormány többször tett kísérletet egy ily intézet felállításával kapcsolatban a fővárosi tanítónőképző intézetekkel, a közelebbi évben felállított a sugáruti képezdében. Itélni tehát nem lehet előre, de aggodalmamat nem tartózkodom kifejezni, hogy a nagy szükségletnek az az egy intézet nem fog megfelelni s aligha gyakorlati eljárás volt csak diplomás hölgyeket venni fel: lesz jó dolguk, hogy mikor önálló (tanítónők) lehetnek, nem mennek családhoz es elédnek (ez elnevezés történeti). Átalában ha a fiúiskolák terén is barátja vagyok a társadalom közreműködésének, méginkább kívánatosnak tartom ezt a nőnevelés terén. De ezzel egyéb követelmény is jár: engedjünk nagyobb szabadságot az intézetek alakjában. Kövessük inkább az angolokat, mint a németeket: az angol nem bánja, akármilyen célra s akármilyen berendezéssel állítanak az egye-

sületek intézetet; az ellenőrzést csak annyiban gyakorolja, hogy vizsgáló biztosokat küld oda, ahol oklevelet akarnak szerezni. Nálunk egy a szabadfejlődést lenyügözéssel fenyegető tendentia van: az iskolákat egy kaptafára szorítani. Félek, hogy ez a felsőbb leányiskola ilyen prokrusteszi ágy lesz.

Szorosan tudományos pályára nálunk még kevés nő lépett, noha egyetemünk bizonyosan nem vonakodnék érettségi vizsgálatot tett s egyetemi cursust — ha privatim is — végzett nőnek vizsgálat után tudori oklevelet adni. Más országban mind többen vállalkoznak nők az egyetemek hallgatására s lassanként a hivatalok, tanszékek, szakpályák megnyílnak előttük. Angliában több nőt csak az ambíció hajt a tudorság megnyerésére, mert ott még nem értékesíthetik tudományukat annyira, mint Amerikában. Még csak tiz évvel ezelőtt is nem nagy sikerrel vizsgáztak a nők. Mióta azonban felsőbb leányiskolák állítottak (Mount Schotti, University College, a yorki, sheffieldi, ipsvicki, belfordi intézetek) nagyobb alapossággal mennek a nők az egyetemekre. Nehány évvel ezelőtt az egyetemi tanácsok megállapították, hogy tudori szigorlatot tehet egy nő minden tárgyból, mely az egyetemen előadatik; ehhez jön még német, francia és olasz nyelv és irodalom. Az a jelölt, ki öt tárgyból (köztük egy nyelv) vizsgázik, megnyeri a tudori címet. Évenként egy-két-három-négy tárgyból lehet vizsgázni (a vizsgálati díj 2 guinea). Az életkor nem jön tekintetbe. A kétség azonban magok közt a tanárok közt is többenél meg volt, hogy az egyetem által előírt tudományok nem mulják-e felül a nők értelmi képességét. Annál inkább meglepte a kételkedőket a londoni egyetemen (1882.) befolyt vizsgálat eredménye: 509 jelölt közül, kik június hóban sikeresen vizsgáztak, 66 nyert egyetemi rangot, 371-en, mentek az első, 71-en a második osztályba s 69 nő közül 12 nyert egyetemi rangot, 64 az első osztályba jutott s csak 5 a másodikba. Nőknek, kik tanítónők akarnak lenni, az oklevél egyenlő a tanítóival. — Amerikában azonban ugyszólván minden tér megnyílt előttük: ott hát nagy számmal vannak a tudományos nők, de minél kevesebben a kellemesek, mert biz' a gratia mindjárt megszűnik a nőnél, mihelyt fontoskodva okoskodik. Philarete Charles nem valami hizelgő képet ad e nőtudósokról: »sokat olvasnak s keveset gondolkoznak; rendszeren több

nyelvet beszélnek, de a gondolkozás c s e l e k v ő s é g e hiányzik náluk; egyetlen képességük, melyet cultiválnak, az e m l é k e z ő t e h e t s é g. Felsőbb iskolák t a n á r n ő i n é l hiányzik az alaposság s éles belátás, de ami még szükségesebb volna: a m é l t ó s á g. Mint hivatalnokok pontosak, de inkább csak akták kopiálására használhatók, a fogalmazást, a felügyeletet rendszeren férfiak végzik. Hogy p a p o k n a k milyenek, positiv adataink nincsenek, de jogosult a vélemény, hogy legfeljebb műveletlen embereknél teljesíthetnének papi tisztet, művelteknél nem. Lelki atyáról van fogalmunk, lelki a n y á r ó l nincs. Azonban a papok mellett mint az ő s keresztényeknél a diaconissák igen jó szolgálatot teljesíthetnek s nélkülözhetlenek. Az o r v o s i pályán érdemeseknek bizonyították magokat s helyök is van e t é r e n, de csak női s gyermekbetegségek gyógyításánál s mint szülészneknek. Azonban a férfiak orvoslása már fogalmilag visszatetsző, a lélekgyógyászathoz pedig még férfinál is erős idegzet s nagy emberismeret kívántatik. Egyáltalában nem valók a nők rendőröknek; ehhez physikai erejük is hiányzik, még inkább a tekintély; de minden bűnfészekbe belépni irtóznék egy még el nem fásult nő s a f o l y t o n o s örökösben maga a női természet gátolná. Így az igazágszolgáltatáshoz még férfiban sincs meg mindig az o b j e c t i v i t a s, a nő pedig rokonszenvtől vagy ellenszenvtől hagyná magát vezetetni s a legnagyobb gonosztevőn is könyörülne, ha az ártatlan vagy szenvedő képet csinálna. Leginkább félreismerik azonban a női természetet, kik ő t a politikai élet szinterére beakarják vonni, s nem elégszenek meg azzal, hogy férjeik s fiaik által a választásokra s néha a politikai eseményekre úgy is gyakorolnak befolyást. A férfiakat is megbódító politikai pártoskodás a nők szívére még hevesebb szenvedélyekkel töltené el, idegességük szerfelettire növekednék s csakhamar az egész társaság köztulajdona lenne; örültség s öngyilkosság ropant pusztítást tenne a nők sorában a mellett, hogy a két nem k e d é l y e s együtt életének vége lenne.

Ez nem a nő tere, de marad a nőnek még elég, hol a férfit helyettesítheti, sőt felülmulhatja. A hova izlés, szorgalom, tisztaság, pontosság kívántattk, ott mindig helyt áll a nő. Így különösen a divatüzletekben, de kereskedésekben általában, hol nagyobb t e r h e k e t nem kell emelni. A varrás által előállítható

ruhaneműek s egyéb eszközökkel készíthető disz m ű v e k a női piperetárgyak mind megfelelő foglalkozási tárgyak a nőnek. Az alaposabb iskolázás képesítette a nőt, hogy magán vagy közintézeteknél mint alsóbb rendű hivatalnok alkalmaztassék. Így már nálunk is nagy számmal vannak a postánál s távirdánál, valamint kisebb penztáraknál s pénzüzeteknél. A gyári munkásnőkről már emlékeztünk. Ilyenek itt a fővárosban sokan alkalmaztatnak (dohány-, mosó-, festő-gyár), valamint napszámosnők is (mezei, kerti munka, építés) a felvidéken, általában a hegyes vidékeken, hol a gazdaság kevésbé veszi igénybe a munkás kezét, igen sok nő dolgozik a bányákban s gyárakban. Talán a nők irányában ifjuságunknál, hogy ne mondjam, a férfiaknál még mindig hiányzó tartózkodó magatartásnak lehet tulajdonítani, hogy pincérekül kevés nőt alkalmaznak, holott nagyobb étkező helyiségekben, (Párisban a Duvald-féle) a kevesebb fizetéssel járó tisztességes leányok éppen oly jól felszolgálnak, mint a férfi-pincérek s a tisztaság, pontos kiszolgálat még nagyobb s az egész helyiségnek valami derültebb kinézése van. A miről előbb kell vala szólnom: az ápolásban a nő pótolhatlan s így az orvosoknak kivált kórházakban jobb kezei. Háboru idején még az előkelő hölgyek is hősi bátorságot tanúsítanak a sokszor iszonyu kinézésű sebesültek ápolásában. A szellemi munkásság terén is tekintélyes contingens képeznek a nők: a versköltészet terén, ha nem hoznak is létre sok maradandót, annál többet a beszély- és regényirodalom terén. S itt a női szellem kiegészíti, a mi a férfiak műveiben hiányzik: az élet aprólékos dolgainak észrevétele s meleg festése, a családi élet örömei, bánatai, a női szív rejtélyei, a gyermekek kis világa, — mindez oly kedvesen s mégis oly hűséggel és igazsággal van előadva, a milyenre az általánosban járó férfi nem képes. A hírlapírás terén is sok nő s népszerűen működik s ha bár a férfigétség felfér a lapszerkesztőnél, de nőktől is találunk — nálunk is — szellemes cikkeket, életképeket, csevegéseket. A művészetek (festészet, szobrászat, zenészet, színészet) terén is mutat fel a legújabb kor kiváló tehetségeket a nők közül. S a közművelődés emelése, az emberbaráti intézetek állítása s fentartása terén a nőegyesületek vonják magokra az állam s közönség háláját. Játszék bár ebbe olykor egy kis hinság (a férfiakéhoz igen kicsiny) megbocsátható, midőn annyi jót szül.

A képnek, melyet festettem, sok az árnyoldala; a nőkben magokban sok a gyarlóság, talán elvétve rosszaság, de mint Madách mondja »bűne a koré.« Minden a társaság s a haza javát szivén hordozó belátja, hogy a nőkért s ugyanakkor magunkért többet kell tenni az eddiginél s arra minden jókuak egyesülni kell s a törvényhozásnak s igazságszolgáltatásnak meg kell tenni kötelességét, a mi nemcsak s z e b b, de ha el nem rontjuk, j o b b felünk iránt. Csak a nők moralizálhatják a társadalmat s tehetik azt n e m e s e b b é s v a l l á s o s a b b á. A mit a nőkért mindezen tényezőknek tenni kell, az egy szóban fejezhető ki, n e v e l j ü k őket. Végzem M i c h e l e t szép és igaz mondásával: »Élever une fille c' est élever la société elle-même.«

Bihari Péter.

É R T E S I T Ő .

Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I-ső rész Dialektika v. Alap-philosophia. Irta Böhm Károly a budap. ág. h. evang. főgymn. tanára. 1883.

Midőn emű birálatához fogok, mindenekelőtt fejtegetéseim általános irányát jelzem és indokolom. Előre bocsájtom, hogy ezen munka úgy önálló gondolkodása- és éles felfogásánál, valamint a szerző által felkarolt gazdag philosophiai ismeretkörnek viszonylag szűk keretben történt áttekinthető kifejtésénél fogva az önálló philosophiai művekben oly szegény magyar irodalomban mindenesetre ép oly érdekes mint tekintélyes jelenséget képez. Minthogy továbbá itt oly összefüggő egészszel van dolgunk, melynek részletei csakis szerves elágazásai, feladatomban nem annyira száraz referadában, kibővített tartalomjegyzék közlésében, vagy talán a részletekben való összehasonlító és gáncsokodó közlésében áll, hanem éppen az itt kifejtett alapelveket magukat teszem tanulmányom tárgyává, és ezzel vélek leginkább a mű intencióinak is megfelelni.

Szerző már előre is jelzi álláspontját, midőn az előszóban önmagáról mondja, hogy a philosophiai enthusiasmus »benne is hajtotta azon csirákat, melyekből Kant tana fejlődött, s képesítette annak megértésére, lelkesítette kidolgozására, bátorította átídomítására s lehet téves, de mindenesetre őszinte és komoly kiegészítésére. Az álláspontot, melyet Kant tanának alapjául felismertem, mindvégig megtartottam, s egész művem nem egyéb, mint ez álláspont igazságának kimutatása az egyes problémák bonyodalmain keresztül.« (IV.)

A Kant utáni philosophia alaphibáját abban látja, hogy a »tünemény alatt nem csak az alany képét értette, hanem azt hitte, hogy objectív kategória, melylyel a valóság azon részét lehet lepni, mely az ismerhetetlen lényegből mintegy kifolyik s kisarjadzik.« Fichte philosophiájában a tüneménynek lélektani levezetését látja, a kép egyetlen forrásából »az alanyból«, — Schelling objectív idealismusában pedig a tüneménynek a mögötte rejlő noumenon-ból való leszármaztatásának kísérletét. Mi csak azt jegyezzük itt meg, hogy Fichte úgy mint

Schelling a tárgy és alany alapellentétét alapul el nem fogadta, mint szerző, és hogy Fichte első dolgozatainak és abszolút én-jének nehezen való érthetősége különösen ezen ott határozottan ki nem fejtett alpnézetnek tulajdonítandó; hogy Fichte úgy mint Schelling a Ding an sich, a noumenon, a nem jelentkező lét feltételezésének tarthatlanságát kimutatta, mely még a Kant-féle philosophiában szerepel, — hogy tehát szerzőnek bíráló megjegyzése, melylyel kiemeli, hogy a tünemény, ha objectiv valóság, nem tünemény, hanem lényegesség, ezen ellentétet még mindig feltételezvé, csak egyszerűen ellenmond, de nem dönti meg ezen azonosság alapelvét. Szerző szerint ugyan a tünemény és lényeg, a noumenon metaphysikai dualismusa a legveszedelmesebb irrationalis maradék Kant tanában.« (VI.) Tehát elvitatja ezen ellentétet, de megszünteti csakis egyik egyoldalú tagban, az alanyiságban. A tünemény csak alanyilag correcte fogható fel, míg amazok vakmerően realitásnak hirdetik. Az alany és tárgy abszolút azonosságát egyszerűen phantasmának nyilvánítja és bebizonyíthatlan feltevésnek (u. o.). »Minthogy minden csak alanyi felfogásunk lehet, a tőlünk független valóságról semmiféle beigazolható tant nem állíthatunk.« A p u s z t a a l a n y i s á g e g y á l t a l a n a z o n v i s z z a v o n u l á s i p o n t, m e l y r e s z e r z ő m i n d e n d i a l e k t i k a i b o n y o d a l m a k é s e l l e n m o n d á s o k t ö m k e l e g e b ől m e n e k ü l. M i n d e n f u n c t i ó k e l l e n m o n d ó k a d d i g, m i g a z o k r e a l i t á s t, v a l ó s á g o t k é p e z n i l á t s z a n a k, m i g a z o k a z e g y e d i l é t c o n c r é t a l a p j a i b a n f e n á l l a n i a k a r n a k; d e s z e r z ő s z e r i n t m e g s z ű n i k m i n d e n e l l e n m o n d á s, h a a z o k a t p u s z t á n a l a n y i a k n a k t e k i n t j ű k.

A pusztta tény önmagában érthetetlen, még szellemileg meg nem határozott jelenség, mely nincs m e g m a g y a r á z v a, azaz közvetlen bizonyos és érthető elemekre felbontva. Ismereteinkben a felfogás két csoportját találjuk, a »jelentőség nélküli« szemléleti és érzéki, és a jelentő, értelmi képekben. Az ismeret azok synthesise. Szerző a tények m a g y a r á z a t á b a n l á t j a a p h i l o s o p h i a m e g k ű l ö n b ö z t e t ő s p e c i f i c u m á t. E z a p h i l o s o p h i á n a k n a g y o n t á g é r t e l m e t a d é s b e v o n a b b a m i n d e n t e r m é s z e t t u d o m á n y i, s ő t m i n d e n m y t h o l o g i a i v a g y v a l l á s i m a g y a r á z a t o t i s. S z e r z ő m e g c á f o l j a a n a i v r e a l i s m u s t, m e l y a t ő l ű n k f ű g g e t l e n k ű l v i l á g o t v é l i f e l i s m e r h e t n i. V i l á g u n k c s a k i s a l a n y i v i l á g l e h e t. A t á r g y i a s f e l f o g á s t a z z a l m a g y a r á z z a, h o g y i t t a z a l a n y n a k k i v e t í t e t t k é p e i v e l v a n d o l g u n k, m e l y e k n e m ö n t u d a t o s a n v a n n a k e l ő h o z v a, h a n e m n e m t u d a t o s k é n y s z e r ű s é g g e l. A z á l t a l, s e m n e m v á l t o z t a t h a t j a, ö n k é n y e s, v é g z e t e s, i d e g e n, r e a l i s v o n á s t n y e r n e k a z o k a z a l a n y n a l s z e m b e n. E z e n k é p e k ö n t u d a t o s f e l b o n c o l á s a é s u t á n k é p z é s e k é p e z i a z i s m e r é s t. (15.) »A z i s m e r é s c s a k a n n a k ö n t u d a t o s i s m é t l é s e, a m i t a s z e l l e m n e m t u d a t o s v á l t o z á s a l a k j á b a n l é t e s i t e t t

és művelt« (17). A szellemi tényezők vagy functiók, melyek képeinket létesítik, és így minden kép létrehozásánál egyesülve közreműködnek, »melyek nélkül tehát tárgy nem keletkezhetik«, a szükségképeniség és általánosság jellegével birnak. Minthogy azonban ezen functiók feladata nem más, mint a tudatba lépő hatások rendezése, azok tartalmas momentumot nem foglalnak magukban és csak formaiak, — üres schematismust képeznek. Ezek csak az alany visszahatását tüntetik elő az idegen behatásokra, tehát mint olyanok már oda utalnak, hogy a magyarázat végső elvei csakis az alanyban keresendők. Minthogy ezen functiók egysége csakis alanyi szervezetülkben keresendő, annak összefüggő mechanizmusát képezvén, tarthatlan minden tan, mely azt egyes tárgyon, egy tapasztalati tényben mint önálló valóságban keresi. Ha ezt teszszük, ellenmondások állanak be, melyek azonban eloszolnak, ha azon tudatra ébredünk, hogy itt csak alanyi képpel van dolgunk. »A módszer kulcsa tehát minden végproblémánál a realistikus felfogásnak subjectivistikussá való átváltoztatásában rejlik.« (34.) Így beosztja szerző ezen alanyi functiókat, a mennyiben azok az ismeret tárgyát, azt a mi van, előállítják, vagy a mennyiben azok ezen megalkotott ismereti tárgyat megmagyarázzák és értelmezik, két csoportra, a létezési mechanizmus functióit megkülönböztetvén az ismerő mechanizmus functióitól. Az elsőkhöz sorolja az oki viszonyt, a tért és az időt, az utóbbiakhoz a cselekvés és lényeg alapfunctióit.

Az oki viszonynál fejtegeti szerző, miszerint a létezőről csakis a hatás folytán van tudomásunk. A kivetített ható tárgy és az alany közötti viszony az mindenekelőtt, mely bizonyos ítéletben találja kifejezését, melyet oktörvénynek nevezünk. Ezen viszony nem szemléleti viszony, mert a szegzett szemléletben nincs az egymás-miatt felfogása adva, csak az egymásmelletti és egymásutáni. Itt egység és összefüggés nincs. Ezen synthesis oka mint apriori szükséges csakis az alany működésében keresendő, nem az izolált szegzett képekben, melyek azonban lényegesen ezen synthesisbe vonatnak. Nem külső forma fűzi egymáshoz itt a tárgyakat, mint a térben, hanem »a képek maguk látszanak erőhatásukkal egymásra fordulni«. (46.) »Dacára ennek csalódás ezen objectiv összefűzés, mert a képek« — mint szegzett képek, melyek külön külön fenntartatnak az emlékezet stadiumaiban — »maradnak elkülönítve.« »Az okviszony annál fogva csak az öntudat pótléka két bizonyos logikai jelentőségű kép között.« Az alany, mely csak önmagával való »tisza azonosságban« (53.) lehetséges, a külbehatás folytán azonosságának megőrzése céljából kivetíti a képeket és így keletkezik számára a képek sora De a képek maguk is mint szegzettek csakis ezen

»tiszta azonosságban« lehetségesek. Minden a kép viszonyaiban történt állapotváltozás jelzője tehát hasonlóképp a tiszta azonosságban fixirozott tárgytól is elhárítatik és tulajdoníttatik a másik képnek, és így sorban. Szerző áttér ezután az indító ok és szülő ok fejtegetésére. — A t é r b e n nem pusztán kész formát, hanem alkotó funkciót is lát szerző és igyekszik Kantot ez irányban magyarázni. Bizonyítgatja a tiszta térnek aprioritását. — Megjegyzésre méltó itt azon hely, a hol Kantot idézi; »Kein Begriff als ein solcher kann gedacht werden, als ob er eine unendliche Menge von Vorstellungen in sich enthalte. Gleichwohl wird der Raum so gedacht« (T. E. B. 39. 40.). Ezen argumentum helyes, úgy mondja szerző. Szerintünk éppen ez mutatja ki fényesen, hogy a tiszta tér funkciója önmagában az érzéki tények végtelenül bonyolult variációjának egybevetítése és hogy az apriori és aposteriori oly ellentéte, a mint azt Kant és szerző is állítja, nem tartható fenn. — Mig a tér öntudatunk első-rendű reakció-sorát képezi, melynélfogva a képeket, önmagától és egymástól elkülönítve, kivetíti, úgy az idő már másodrendű visszahatások sorozatát jelenti, azaz az által keletkezik, hogy az öntudat saját visszaható cselekvéseinek sorára reflectál és ezen cselekvési sorozatok kivetítése által új kivetítési sort létesít. Az idő feltételezi így már a tér funkcióját és szemléleti kivetítését, és maga is csak térbeli viszonyokban nyeri meghatározását. Az idő így mint sor discret és csak mint functio folytonos.

A cselekvés formáit illetőleg szerző az illető alapeszméket már a »Szemlében« általános vonásokban közölte. Eredménykép hangsúlyozza itt, hogy a »positiv ismereti tárgy a változásnál maga az átmenet soha sem lehet, mert ez nem szemlélhető. Eből érthető minden metaphysikának hiábavalósága, mert a változást az absolut létben érthetőnek tartja. Arról az absolut létről egyáltalán szólni is kár, nem lehet azt sem szemlélni, sem gondolni.« (146.) A lényeg formaiságában az önmagával azonos lét felfogása tárgyalatik, és ennek dialektikáját (mely beáll, ha azt mint cselekvőt egy valón felfogni akarjuk) szerző szokott éllel fejti ki. — A lényeg mivoltában a lényegben egyesített tulajdonságok egységének gondolhatatlansága fejtegettetik. Itt is igaz van szerzőnek, mert a concret egyediben egyesített vonatkoztatási módozatok még nem gondolatok, és így ellenmondanak az egyoldalú tiszta gondolatiság igényeinek, mely mindenütt csak tiszta, egyszerű, azaz egyoldalú meghatározásokat ismer. Itt tárgyalja az atomismus dialektikáját is, az anyagot és különböző erő alakjait, és azok elváltozásait, melyek részint a tiszta gondolatiság egyszerűségének, részint az állandóság követelményeinek meg nem felelnek. Felveti végre azon kérdést: mi a szemlélnél az ismerhető? Az ismerés, az érzés és az akarat tényezőit

megkülönböztetvén, mondja: »A lélektan, mely ezeket egyik vagy másik tényezőre redukálni akarja, metaphysikát űz és pedig jogtalanul. A jelentések egyikét sem lehet a másakra visszavezetni, amíg az egyiket a másokban alkotó momentumként nem bírjuk kimutatni.« (223) A »mig« itt jól van megjegyezve.

Positiv ismeret tárgya lehet szerző szerint egyrészt a különböző szellemi tényezőknek, különbségük tagadhatlan jelei alapján való vizsgálata, a mi a lélektan statikáját képezi, másfelől pedig a lelki tünemények egymásutániségében jelentkező törvények megállapítása Wundt kísérleti lélektana alapján, — a mi a lelki élet dynamikáját képezi. A valóság, melyet belvilágunkban felfogunk, tehát nem más mint közös központi tényezők által összetartott functiók egysége, mely az egyesnek képében áll előttünk. (224.) »A valóság ilykép csak ideális egység, azaz logikailag összefüggő momentumok egysége« (229.) Ezen a világtételekben finom szálak által minden irányban összefüggő és összeálló képek tehát ezen alanyi functiót lepik, — az emberi felfogás számára a célszerűség színében tűnnek elő, mert csakis annak szerkesztéséből eredtek. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy szerző, kinek számára az egyedi autonóm létező a pusztá alanyiségben feloszlott, egész következetesen jár el, midőn a célszerűség kérdését is a felfogó megismerő-functiók pusztá alanyiségében feloszlatta és így tárgyias magyarázatot és megoldást nem adhatott, és azt adni nem is célozhatott. A baj itt csak az, hogy szerző maga ezen egyszerű, nem szellemi, egyedi létben való hitét, (mely lét a bonyolult szervezettel ilykép ellentétben áll és az ellenében értékfokozatot képvisel, mely éppen a célszerűségnél a lényeges) komolyan legalább gyakorlati életfelfogásában el nem tagadhatja, jóllehet hogy ezen meggyőződésének tudományos alakot adni nem képes, a mi elméletének hiánya és hogy így ezen meggyőződéssel szemben a fenti kérdés nincs kielégítően megoldva. — Szerzőnél így az élet és gondolat, a philosophus és az ember közt át nem hidalt örvény tátong. De ez csak a systema alaphiánya, melyre azonnal áttérni fogunk.

Szerzőnek nagyon igaza volt, midőn Kant főhibájaként kiemelte a phänomenon és noumenon dualismusát. Igaza van, minden mentség dacára, melyet már Kant maga hangoztatott és mely újabban nálunk Magyarországon is felhozott. Ezen mentség a noumenon-nak mint határforgalomnak való meghatározása. Mert itt a »határ« csak képleti alakban van alkalmazva és azon válaszfal képét jelenti, mely az alanyiség és az azontul levő nem-alanyi lét közt fel volna állítva. A határnak egyáltalán csak mint két különböző közötti határnak van értelme, és a képzeletben nagyon jól állíthatjuk, miszerint egyediségünk

valamely fal által gátoltatik, hogy az azon túl levő tárgyakat észlelje. Érzéki tapasztalatunk tehát szükségkép a fal egyik felén levő tárgyakra szorul. De a falon túl is jár öntudatunk, a mennyiben határt állít, ott azonban mint a gondolati kételekedés functiója, mely maga részéről sem nem-érzéki functió, hanem éppen ezen minőségében az érzéki alakok számtalan variációinak egybevetítése, mely egy egyedi érzéki alakot sem enged mint ismereti alakot kizárólagosan előtérbe lépni. Ezen variációk szintelen képe a tiszta tér, mely ennél fogva mindennemű érzéki terjeszkedési változások gondolati »lehetősége«, nem pedig valamely egyedi érzéki, azaz realis lét-jelenség és mely tiszta alak már az érzéki kép concret terjeszkedésébe is való vetítve mint annak gondolati felfogása. De a határ, mely itt állítatik, nem érzéki alak melletti gondolati functióként állhatna fenn öntudatunkban, ha nem éppen magával a subjectiv gondolkodással szemben képezne határt. Ha tehát minden, a mi öntudatunkban megvan, valóban pusztán gondolati, pusztán subjectiv, akkor a pusztán alanyiség határa maga is elvész szükségkép az öntudat számára, mert ezen subjectiv egyformaságban nincs állítva a határ és a netán azontul levő ellentét nem érintheti az öntudatot magát, sőt egyáltalán lehetetlen, hogy az öntudat ezen pusztán subjectivitás feltételezése mellett állítja annak ellentétét bárminemű módon önmagában, még a leghalványabb gondolatban is, mert éppen a gondolattal szemben felállítandó komoly ellentét képezné ezen határt és tenné azt lehetségessé. Azon kifogás, hogy itt csak a realitas gondolata szembesítettik a gondolattal, tehát csakis az egyoldalú subjectivismus ezen önámításának felderítése és bevállása.

De ha így állanak a dolgok, akkor ezen tényállás maga szerző systemájára nézve is, mely benső solidaritását Kanttal szívesen megtartotta, végzetes fordulatot jelent. Ha minden felfogásunk valóban csakis pusztán alanyi tünemény lehet, akkor az önálló realitás állítása nem pusztán »vakmerő állítás«, hanem egyáltalán teljesen érthetetlen, mikép jut a pusztán alanyi öntudat oly felfogáshoz, mely pusztán alanyi voltának merő ellentéte lenne, — mikép polemizálhat szerző folyton egész művében valaminek külső valóságként, önálló absolut létként való felfogása ellen, a mennyiben itt komoly és nem pusztán színlelt ellentétről van szó. Pedig szerző nemcsak practicus életfelfogásában nem bír szabadulni az önálló lét ezen felfogásától, a transcendentia ezen árnyékától, hanem elméletében is komolyan veszi ezen ellentétet, melyet folyton kizár az alanyi felfogás köréből. Azon kifogás, hogy az alany oly végzetes tényekkel találkozott, melyeket maga meg nem indított önmagában, maga meg nem változtathat, maga be nem szüntethet — csakis az alanyban való szabad ön-

kény és merev változatlanóság tudatát határolhatja vagy beszűn-
tetheti, de semmikép sem igazolhat más, az alanyival merő
ellentétben álló lét felfogását, a mennyiben valóban ezen pusztán
alanyi felfogás az öntudat eredeti és teljes tartalmát képezi. Ak-
kor oly dolgokról beszél szerző, melyek a pusztá alanyi felfogás-
sal, azaz öntudatának ily alakban végleg megállapított teljes tar-
talmával ellentétben állanak, melyekkel tehát egyáltalán semmi-
féle értelmet össze nem köthet, melyekről beszélnie sem volna
szabad, mert csakis üres, teljesen értelemnélküli szavak állaná-
nak előtte. Ebből világos, hogy a pusztá alanyi felfogás csak
egyoldalú, nem pedig a mindent betöltő, mindent magyarázó,
mindent megvilágító felfogás, mint szerző akarja, hanem oly alak,
melylyel szemben egy másik, abból meg nem fejthető felfogás
áll szemben. Szerző abban hibázik, hogy az egyoldalú subjectiv
felfogás-módozatot a másik oldalra külsőleg reáerőszakolni és ab-
ban felolvasztani akarja, hogy ezen ellentétes tényt egyoldalulag
megtagadni igyekszik és másrészt mégis kénytelen azt elismerni
mint »végzetes« tényt a pusztá subjectivitással szemben. Szerző
nem vizsgálja meg tehát az öntudat tényeit objectiv mibenlétük-
ben, hanem bizonyos előitéletek alapján külsőleg reáerőszakol egy
jelenség-módozatot a másikra, külsőleg tagad el egyiket a másik
ellenében, midőn minden felfogásnak pusztán alanyi voltát
állítja, és ép oly külső kényszer alapján kénytelen annak ellen-
tétét mégis elismerni és beszél oly dolgokról, melyekről, ha elő-
itéletei alaposak volnának, soha sem szólhatna, a mint azt egy
fennidézett helyen maga is érzi.

Közvetlen tárgyunk tehát valóban csakis a jelentkező, de
nem ezen egyoldalú felfogáshoz, melyben azt szerző pusztán ala-
nyinak mondja, mert ha az volna, akkor nem lehetne komoly
értelme a lét, az önálló lét felfogásának. Milyen értelme van a
jelenség körén belül ezen létnek, azt látni fogjuk, de annyi bizo-
nyos, hogy a pusztán alanyi csakis az egyoldalú önálló léttel
szemben fogható fel. Az alanyiség felfogása maga is csak egy-
oldalú tényleges functió kifejezése, valamint a nem-alanyi lét
felfogása is. A mi tehát itt a való, az az egyszerű jelenség-alap,
melynek synthesise mind a kettő, sem az alanyi, sem a tárgyi
felfogás egyoldalúságában, hanem az alany-tárgy, melyet
szerző pusztá phantomnak nyilvánított. Ez ugyanaz, a mit én
concret érzéki egyediségében felfogva jelenségnek nevezek
és a mit szerző nálam nem »értett« abstract alanyi előitéleténél
fogva. Epizódnak neveztek a Fichte-, Schelling-, Hegel-féle phi-
losophiát, és ez érthető. Mielőtt az új concret világnézet napja
az ismeret egész látkörét megvilágítja, ködös távolban csakis
egy-egy csúcokat látunk fényleni sugaraiban és ezen csúcok so-
káiig episodként magaslanak ki az általános szürkület körében.

mint elkülönödött, kiszakított világosság, melynek összefüggését a világ általános világosságával csak kevesen látják, kik a tisztá gondolat átheri magaslatáig feljutottak, de nem a többiek, kik a völgy szürkületében maradtak. De ha a nap felkel, akkor világossá válik majd mindannyi előtt, hogy az, a mi csak isóllát, összefüggésnélküli episodikus világosságnak látszott, csakis egy általános, mindent átövedző világitás kezdete volt, mely a régi sötétséget önmagában feloszlata. *)

(Vége köv.)

A PHILOSOPHIAI FOLYÓIRATOKBÓL.

I. Vierteljahrsschrift f. wissenschaft. Philosophie. Unter Mitwirkung von M. Heinze und W. Wundt, herausgegeben von R. Avenarius. VII. Jahrg. 2. 3. 4. Heft (v. ö. M. Ph. Sz. II. évf. 395 ll.).

Az első cikk, mely a II. füz et b en található, igen nevezetes kérdést taglal: »Philosophische Untersuchungen zur Metageometrie.« 1-ter Art. Jakobson J.-tól (Zürichben.) Minthogy azonban ezen cikk csak egy sorozatnak a kezdete s csak a következőben nyerünk majd pozitív tételeket a most kiválóan kritikai részhez, azért annak ismertetését a sorozat befejezésétől tesszük függővé. — Tönnies F. (Kielből) értekezik »Studie zur Entwicklungsgeschichte des Spinoza« cím alatt a 2. 3. füz et b en. A cikk, mely Spinoza műveinek alapos és részletes ismeretéről tanuskodik, az ezekből szedett citátumok által nagyon nehézkessé vált, ámbár sok esetben alkalmas azon számtalan ellenmondásra s kiforrotlan eredményekre figyelmeztetni, melyek Spinoza rendszerétől el nem tagadhatók (pl. az affectusoknál). Célja a cikknek kimutatni, hogy azon felfogás, mintha Spinozánál a lélek lényege a gondolkodás volna (cogitatio) nem helyes. Ezzel szemben szerzőnk azt vitatja, hogy Spinoza ezen téren ingadozik, a mennyiben az Ethica második részében az ideát egyedüli tartalomnak látja a szellemben, míg a 3-dik részben egészen előtérbe lép az akarat (voluntas), mint az előbbentől különböző erő. Ezen új felfogást viszi keresztül ezen cikkben szerzőnk. — Benno Erdmann Log. Studien. 2-ter Art. cím alatt az elégséges ok elvét fejtegeti 1) eredetében. A cikk vége még nem jelent meg.

A III. füz et cikkei között a Tönniesfélen kívül találjuk Leclair A. v.-tól Das kategoriale Gepräge des Denkens in seinem Einflusse auf die Probleme der Philosophie, insbesondere der Erkenntnistheorie. Már a közönséges mondatban s az ítéletben észlelhető a megkülönböztetés alany és állítvány közt; amaz tárgyat jelent, emez valami cselekvést vagy tulajdonságot. Az ítélet alanya mindig egy synthet. egység, melyivel szemben az

*) Tisztelt munkatársunknak ezen elvi bírálata nem szolgálhat akadályul másoknak, hogy az egyes problémáknak részletes fejtegetésébe ne bocsátkozzanak. Ellenkezőleg minden obiectiv bírálat számára a Szemle hasábjai nyitva állanak. Szerk.

mint elkülönödött, kiszakított világosság, melynek összefüggését a világ általános világosságával csak kevesen látják, kik a tisztá gondolat átheri magaslatáig feljutottak, de nem a többiek, kik a völgy szürkületében maradtak. De ha a nap felkel, akkor vilá-gossá válik majd mindannyi előtt, hogy az, a mi csak isólált, összefüggésnélküli episodikus világosságnak látszott, csakis egy általános, mindent átövedző világitás kezdete volt, mely a régi sötétséget önmagában feloszlátja. *)

(Vége köv.)

A PHILOSOPHIAI FOLYÓIRATOKBÓL.

I. Vierteljahrsschrift f. wissenschaft. Philosophie. Unter Mitwirkung von M. Heinze und W. Wundt, herausgegeben von R. Avenarius. VII. Jahrg. 2. 3. 4. Heft (v. ö. M. Ph. Sz. II. évf. 395 ll.).

Az első cikk, mely a II. füzetben található, igen nevezetes kérdést taglal: »Philosophische Untersuchungen zur Metageometrie.« 1-ter Art. Jakobson J.-tól (Zürichben.) Minthogy azonban ezen cikk csak egy sorozatnak a kezdete s csak a következőben nyerünk majd pozitív tételeket a most kiválóan kritikai részhez, azért annak ismertetését a sorozat befejezésétől tesszük függővé. — Tönnies F. (Kielből) értekezik »Studie zur Entwicklungsgeschichte des Spinoza« cím alatt a 2. 3. füzetben. A cikk, mely Spinoza műveinek alapos és részletes ismeretéről tanuskodik, az ezekből szedett citátumok által nagyon nehézkessé vált, ámbár sok esetben alkalmas azon számtalan ellenmondásra s kiforrotlan eredményekre figyelmeztetni, melyek Spinoza rendszerétől el nem tagadhatók (pl. az affectusoknál). Célja a cikknek kimutatni, hogy azon felfogás, mintha Spinozánál a lélek lényege a gondolkodás volna (cogitatio) nem helyes. Ezzel szemben szerzőnk azt vitatja, hogy Spinoza ezen téren ingadozik, a mennyiben az Ethica második részében az ideát egyedüli tartalomnak látja a szellemben, míg a 3-dik részben egészen előtérbe lép az akarat (voluntas), mint az előbbentől különböző erő. Ezen új felfogást viszi keresztül ezen cikkben szerzőnk. — Benno Erdmann Log. Studien. 2-ter Art. cím alatt az elégséges ok elvét fejtegeti 1) eredetében. A cikk vége még nem jelent meg.

A III. füzet cikkei között a Tönniesfélen kívül találjuk Leclair A. v.-tól Das kategoriale Gepräge des Denkens in seinem Einflusse auf die Probleme der Philosophie, insbesondere der Erkenntnistheorie. Már a közönséges mondatban s az ítéletben észlelhető a megkülönböztetés alany és állít-mány közt; amaz tárgyat jelent, emez valami cselekvést vagy tulajdon-ságot. Az ítélet alanya mindig egy synthet. egység, melyivel szemben az

*) Tisztelt munkatársunknak ezen elvi bírálata nem szolgálhat akadályul másoknak, hogy az egyes problémáknak részletes fejtegetésébe ne bocsátkozzanak. Ellenkezőleg minden obiectiv bírálat számára a Szemle hasábjai nyitva állanak. Szerk.

állítvány állíttatik fel. Ennek okát abban kell keresni, hogy a mi egész gondolkodásunknak immanens jellege a kategoriák szerinti nyilatkozat. Ezeknek legfőbbike a tárgyfogalom, melynek nyelvi kifejezője a főnév; ennek folytán arra ösztönöztetünk, hogy minden gondolatnak ilyen alakot, a cselekvéseknek ilyen alapot nyújtunk. S ennek alapján a főnevek 3 csoportra oszlanak: 1) olyanok, melyekben ezen categoria otthonos, mint pl. a realis világ alakzatai, 2) a hol a categoria alkalmazása methaphorikus pl. hosszúság, dicséret és 3) olyanok, hol az analysis ezen metaphorát felderíti, de mégis marad pl. nehézség ereje, értelem, érzékiség. Ezen szempontból vizsgálja Leclair a »látás érzékét«, melynek veleje a »lehetőség, hogy látási tünemények felléphessenek«, de mind ez a tárgyi categoria belevegnyülésével, a melyhez a causalitas kategóriája is hozzájárul, úgy, hogy azon látó érzék oka lesz a látási adatoknak. Egyáltalában az »érzékiség« fogalma, a mint azt Kant tanította, a substantia s accidens és causalitas kategóriái által van képezve. Ezen módon van kimutatva a lélek fogalmának illusorius volta, mi közben Leclair a maga ismeretelméletét a solipsismus vádjá ellen védi. — H. Höffding »Die psychologische Bedeutung der Wiederholung« címe alatt néhány részletét dán nyelven 1882-ben megjelent lélektanának új átdolgozásban közli a német közönséggel. A költő azon panaszával szemben, hogy »mind csak ismétlődik az életben« szerzőnk az ismétlés fontosságát akarja kiemelni az öntudatos életben. Az ismétlés nélkül 1) a perceptio nem lehetséges. Ha minden adat absolute új volna, akkor az egész szellemi élet összefüggés nélküli lenne. Amde a szellemi élet épen azt mutatja, hogy összes képeink bizonyos összefüggésben állanak egymással. Mindenekelőtt pedig az észrevéthez (perceptio) az kívántatik, hogy a régi képmás alakban, de újból lépjen fel. »Minden perceptio ugyanis két elemből áll, a régi kötött képből és az újból belépő érzékletből.« Ha ez nem volna ily szoros összefüggésben, akkor semmit sem lehetne észrevenni; mert az újat, mivel semmi kapcsa nincsen, nem lehet percipiálni. Innen az emlékezet elvesztével az észrevét lehetetlensége pl. kutyáknál, melyeknek előagyát kivágták; a miből az is következik, hogy a perceptio ezen kettős eleme az agy különböző részeiben székel. 2) az ismétlés nélkül öntudatos sem lehetséges. Igaz ugyan, hogy az én nem függ ugyanazon öntudatos érzettől; de azért, ámbár Höffding elfogadja, hogy egy ilyen folytonos cselekvés kívántatik hozzá, mégis szükséges hozzá az is, hogy bizonyos képsorozat állandó legyen. Ilyen első sorban a közérzet és aztán az uralkodó szenvedély; ezek határoznak az egyén felett s ezek nélkül egészséges lelki élet nem képzelhető. A beteg elme a) elváltozik értelemben, b) másnak tulajdonítja multját c) néha a multa emlékezik részletekben, d) míg végre az egész összefüggés hiányzik. Az ismétlés tehát ott is szükséges az öntudatos élethez. 3) A gondolkodás sem lehetséges ismétlés nélkül. Minden ismeret ugyanis rá eszmélés (Wiedererkennen.) Ehhez szükséges, hogy a képek kapcsolódjanak; de a kapcsolás sokszor téves és épen azért a tapasztalat által folytonos correcturának van alávetve. Ezen tapasztalat pedig hasonló esetek ismétlődé-

sétől függ; s így a gondolkodásnak, mint minden associációnak alapja az ismétlődés. — De a tapasztalat eltérő alakokat nyújt, a gondolkodás kiemeli azokból az állandó vonásokat, melyek a leggyakrabban fordulnak elő s így keletkeznek egyes tárgyak képei s egész csoportok fogalmai. Ezekben is tehát az ismétlés a föltevés, valamint az elemi mozdulatok ismétlése nélkül jární sem tudnának. Ez ismétlésen alapul a logika alapelve is: az azonosság. Mert csak az ismétlésnek alapján keletkezik ezen elv, az ismétlés tehát a logika keletkezésének alapja, habár azon belül semmi fontos szerepe nincs, a mennyiben a fogalom minden ismétlés dacára állandónak marad. Végül az o k k e r e s é s is ismétlést tesz fel. S végre a legnagyobb szerepe van az ismétlésnek az evolutionál, a hol őseink által végzett cselekedetek és mozdulatok folytonos ismétlés által az utódokban mind erősebb állandóságra jutnak el. 4. Az is m é t l é s az é r z é s b e n kettős hatással van; alsóbb érzelmek természet szerint elhalványulnak, érzékenységünk irántuk eltompul. De az idealis érzelmek, mint pl. a szeretet ismétlés által bővülnek s erősöbülnek s az indulatok és szenvedélyek az ismétléstől nyerik erejüket. — »R a u m, Z e i t, Z a h l« neve alatt Seydel R. vizsgálja, mikor jött divatba ez összeállítás. Kant tért és időt vett csak fel, újabban Baumann: Raum, Zeit und Zahl, így Zeller is; Sigwart hozzáadja a háromhoz még a mozgást, valamint Wundt is. Ezen összeállításnak legrégibb nyoma Seydel szerint Ch. H. Weisse-nál található 1833-ban.

A IV. f ü z e t, mely az 1883-diki (VII-dik) évfolyamot bezárja, a következő tartalommal lép fel. Értekezéseket irtak W. Schuppe: Die Normen des Denkens. A logika szabályozóként akar fellépni a gondolkozással szemben. Ez azonban annyit jelent, hogy a helyes gondolkodás szabályait adja elő. Minthogy azonban a gondolkodás igaz és téves lehet, azért a logikának az ismeretelméleti alapon kell állania. Az ő normái tárgyi ismeretet céloznak s annyiban minden logikai norma egy tárgyi érvényű szabály. Ezeknek alkalmazása az egyes esetekre adja a szabályt az ebbeli gondolkodás helyességére. — R. v. Schubert-Soldern Ueber Erkenntniss a priori und a posteriori und ihr Verhältniss zum Causalitätsproblem. Az a priori és a posteriori megkülönböztetése Aristoteles gondolatköréből származik; amaz jelentette az o k b ó l v a l ó ismerést, emez az o k o z a t b ó l v a l ó t. Mai nap ily értelme nincsen. Leibnitznek pl. minden ismerés a priori, a mennyiben minden van a lélekben; az empiristának minden ismerés csak a posteriori, mert a külsőnek behatásaiból ered. De ha ezen metaphysikai transcendentiától eltekintünk s azt mondjuk, hogy a priori az, a mit az előtt a léleknek, a post. az, mit a tárgyoknak tulajdonítottak: azt, hogy valami kényyszerűség van az ismeretünkben, sem az emp. sem a ration, meg nem magyarázhatja. Mert amannál csupa esetlegesség mind, a megszokás ezt nem teszi szükségképeniséggé; a rationalistának pedig mind csak szükségesség s az általános szabálytól való eltérést még sem tagadhatja el. Szerző szerint az abstractum és concretum közti különbséget nem lehet szétartani, minden concret dolog általános oki viszonylatok egysége s azért a pro

blema nem az: hogy ezen kényszerűséget megmagyarázzuk (mert a törté-
nés egyformasága a gondolkodás egyetemes feltét ele), hanem az, hogy a
jelenből a jövőt bírjuk megállapítani. Annyiban se a priori sem a poste-
riori a régi értelemben nincsen. Van azonban a priori, a mennyiben min-
den ismeretünk a jövőre céloz, mely csak a multból érthető; a posteriori
pedig, mennyiben csak a tapasztalat bizonyítja a jövőre vonatkozó felte-
véseink igazságát. — Szerzőnek ezen a positivizmus szempontjából történő
eldöntést csak szellemes aperçu-nak nézzük, mely azonban a fundamen-
tális kérdés komolyságát nem is érinti. Végre G. H e y m a n s: Z u r e c h -
n u n g u n d V e r g e l t u n g cím alatt egy igen érdekes cikksorozatot
indít meg, melyet azonban csak befejezésekor kívánunk ismertetni.

A bírált művek közülkiemelendők: M ü l l e r F A Das Axiom
der Psychophysik und die psychol. Behandlung der Weber'schen Versuche.
Ism. A. Wernicke. S c h n e i d e r G e o r g H e i n r. 1. Der thierische Wille.
2. Der menschliche Wille. Ism. G. v. G i ž i c k y. Ism. szerint »Schneider
műve az állati akaratról, ezen tárgynak talán legbesesebb fejtegetése, a
mely csak létezik.« James Sully (Mind 1880 p. 427) így nyilatkozik róla:
»A mennyire én tudom, soha nem lettek az összes ismeretes állati tevé-
kenységek és szokások oly rendszeresen csoportosítva, hogy e z e n csoport-
osítással átfogó teljességre, a berendezés világosságára és pszichológiai
belátásra nézve össze lenne hasonlítható.« A mű első sorban fejtegeti a »cél-
szerűséget, minden élettüneménynek közös vonását.« Cél neki »egy tüne-
ményláncnak viszonylagos végtagja.« Az állati élet összes akarati vagy
ösztoni jelenségeit származásuk szerint elosztja: érzéki, észrevéti, képzeti
és gondolati ösztönökre, a szerint, a mint egy érzetre (Empfindung), egy
észrevétre (Wahrnehmung), egy képzetre (Vorstellung), vagy egy gondo-
latra (Gedanke) vonatkoznak, melyek, érzelmek felköltése által, egy ösz-
töni nyilatkozatot előidéznek. Az érzeti ösztönöknél két fajt különböztet
meg: alanyiakat, pl. szomjúság és éhség, és tárgyiakat pl. az ösztön, va-
lami megszurtt helyet megvakarni. Az észrevéti ösztönre pl. egy észrevett
ellenség által felköltők futás; képzeti ösztönök azon ösztöni nyilatkoza-
tok, melyeket képzetek hoznak elő, azaz csak visszaidézett észrevétek.
Gondolati ösztönök alatt azon jelenséget érti, melyek nem egy képzet által
e g y e n e s e n, hanem ezzel okilag összefüggő képzet által idéztetnek elő;
ha pl. egy kutya a másíknak száján vért lát, ebből valami jóízű falatra
következtet s ugyanazon uton fut vissza, a melyen a másik jött. Ezeket
azonban Gižický helyesen a képzeti ösztönök csoportjába sorozza. Minden
mozgási tüneményt tágabb értelemben vett akarati nyilatkozatnak kíván
tekinteni. Az ösztönök pedig életfentartó funkciók s vagy az ö n f e n t a r -
t á s r a vagy a f a j f e n t a r t á s r a céloznak. Ezen alapul négyféle
irány: élelemszerzés, védelem (egyéni) és szaporodás meg a fiak ápolásá-
nak irányai, melyeket Schneider a fent említett 4 alapösztönre vezet visz-
sza. Az e m b e r i a k a r a t r ó l szóló művet az ismertető elharmadottnak
nevezi. A 3-dik füzetben ugyancsak Gižický ismerteti O e l z e l t -
N e v i n művét: Die Unlösbarkeit der ethischen Probleme, a melyről
lásd: M. Phil. Szemle. III. évf. 1-ső füz. 69 sk. A 4-dik füzetben először

Ths. Achelis értekezik ismertetőleg Schultze Fr. könyvéről: Philosophie der Naturwissenschaft. Ezen művet mi is ismertettük, még pedig M. Ph. Sz. II. évf. 54—65 és 303—212 lapokon. Ismertette van azonkívül Alexis Meinong. Hume-Studien; és Dilthey Vilmos. Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1-ter Band. Ism. Th. Ziegler.

Mind a 3 fizet önismertetések, philos. folyóiratokból kivonatokat s gazdag bibliographiát tartalmaz. k.

UJABB PHILOSOPHIAI MŰVEK. *

Német.

Dr. Büchner Ludw. Kraft und Stoff oder Grundzüge der natürlichen Weltordnung. Nebst einer darauf gebauten Moral- oder Sittenlehre. 15-te vollst. umgearbeitete und durch 5 neue Cap. verm. Aufl. Mit (Stahlstich) Bildniss und Biographie des Verf. Leipz, Thomas 6 M.

Cantor Geo. Grundlagen einer allg. Mannigfaltigkeitslehre. Ein math. philos. Versuch in der Lehre des Unendlichen. Eeipzig. Teubner. 1 M. 20 Pf.

Cohen, Herm. v., Kants Einfluss auf die deutsche Cultur. Rede. Berlin. Dümmler. 80 Pf.

Felix Ludw. Der Einfluss der Natur auf die Entwicklung des Eigenthums. Leipzig. Dunker & Humblot. 7 M.

Fischer Kuno. Kritik der Kantischen Philosophie. München. Bassermann. 2 M.

Haggenmacher Otto. Zur Frage nach dem Ursprung der Religion und nach den ältesten Religionsformen. Leipz. Wiegand. 1 M. 2 Pf.

Hoppe J. Das Auswendiglernen und Auswendighersagen in physio-psychol. paedag. und sprachlicher Hinsicht. Mit Berücksichtigung der Taubstummen. Hamburg. Voss. 1 M. 50 Pf.

Kant Imman. Ueber Paedagogik. Mit Kant's Biographie. Herausgegeben von Pf. Dr. Thd. Vogt. 2. Auflage. Langensalza. Beyer und Söhne. 1 M.

Koch J. L. A. Erk. theor. Untersuchungen. Göppingen. Herwig. 2 Mark. 50 Pf.

Lipp's Thdr. Priv. doc. Grundthatsachen des Seelenlebens. Bonn. Cohen und Sohn. 15. M.

* Hogy ezen állandó rovatot minél teljesebbé tehesük, kérjük a szakunkba vágó művek szerzőit vagy kiadóit, hogy ujonnan megjelenő műveikből egy példányt vagy legalább annak teljes címét a szerkesztőséghez beküldeni sziveskedjenek. Szerk.

Ths. Achelis értekezik ismertetőleg Schultze Fr. könyvéről: Philosophie der Naturwissenschaft. Ezen művet mi is ismertettük, még pedig M. Ph. Sz. II. évf. 54—65 és 303—212 lapokon. Ismertette van azonkívül Alexis Meinong. Hume-Studien; és Dilthey Vilmos. Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1-ter Band. Ism. Th. Ziegler.

Mind a 3 fizet őnismertetések, philos. folyóiratokból kivonatokat s gazdag bibliographiát tartalmaz. k.

UJABB PHILOSOPHIAI MŰVEK. *

Német.

Dr. Büchner Ludw. Kraft und Stoff oder Grundzüge der natürlichen Weltordnung. Nebst einer darauf gebauten Moral- oder Sittenlehre. 15-te vollst. umgearbeitete und durch 5 neue Cap. verm. Aufl. Mit (Stahlstich) Bildniss und Biographie des Verf. Leipz, Thomas 6 M.

Cantor Geo. Grundlagen einer allg. Mannigfaltigkeitslehre. Ein math. philos. Versuch in der Lehre des Unendlichen. Eeipzig. Teubner. 1 M. 20 Pf.

Cohen, Herm. v., Kants Einfluss auf die deutsche Cultur. Rede. Berlin. Dümmler. 80 Pf.

Felix Ludw. Der Einfluss der Natur auf die Entwicklung des Eigenthums. Leipzig. Dunker & Humblot. 7 M.

Fischer Kuno. Kritik der Kantischen Philosophie. München. Bassermann. 2 M.

Haggenmacher Otto. Zur Frage nach dem Ursprung der Religion und nach den ältesten Religionsformen. Leipz. Wiegand. 1 M. 2 Pf.

Hoppe J. Das Auswendiglernen und Auswendighersagen in physio-psychol. paedag. und sprachlicher Hinsicht. Mit Berücksichtigung der Taubstummen. Hamburg. Voss. 1 M. 50 Pf.

Kant Imman. Ueber Paedagogik. Mit Kant's Biographie. Herausgegeben von Pf. Dr. Thd. Vogt. 2. Auflage. Langensalza. Beyer und Söhne. 1 M.

Koch J. L. A. Erk. theor. Untersuchungen. Göppingen. Herwig. 2 Mark. 50 Pf.

Lipp's Thdr. Priv. doc. Grundthatsachen des Seelenlebens. Bonn. Cohen und Sohn. 15. M.

* Hogy ezen állandó rovatot minél teljesebbé tehesük, kérjük a szakunkba vágó művek szerzőit vagy kiadóit, hogy ujonnan megjelenő műveikből egy példányt vagy legalább annak teljes címét a szerkesztőséghez beküldeni sziveskedjenek. Szerk.